

3 '2020

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВОЗНАВСТВА
ім. О.О. ПОТЕБНИ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

О. О. ТАРАНЕНКО
(головний редактор)
С. С. ЄРМОЛЕНКО
(заст. головного редактора)
П. О. СЕЛІГЕЙ
(заст. головного редактора)
В. І. ЧУМАК
(відп. секретар)
Б. М. АЖНЮК
А. М. АРХАНГЕЛЬСЬКА (Чехія)
М. БАР-АШЕР (Ізраїль)
Ф. С. БАЦЕВИЧ
Л. БІЛАНЮК (США)
В. М. БРІЩИН
Г. ГЕНТШЕЛЬ (Німеччина)
А. ДАНИЛЕНКО (США)
С. Я. ЄРМОЛЕНКО
А. П. ЗАГНІТКО
Т. А. КОСМЕДА
О. О. ЛУКАШАНЕЦЬ (Білорусь)
А. А. ЛУЧИК
М. МОЗЕР (Австрія)
Г. П. ПІВТОРАК
В. П. ПОНОМАРЕНКО
П. О. СЕЛІГЕЙ
В. Г. СКЛЯРЕНКО
Я. ФЕЛЛЕРЕР (Великобританія)
Л. І. ШЕВЧЕНКО

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ В. А. ШИРОКОВ

До друку рекомендували вчені ради Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (протокол № 4 від 02.07.2020 року) та Українського мовно-інформаційного фонду НАН України (протокол № 4 від 25.06.2020 року).

Журнал друкується за державним замовленням (100 прим.) і за передплатою (140 прим.)

Адреса редакції 01001, Київ-1,
вул. Грушевського, 4
тел. 279-29-64
факс 278-71-82
e-mail: movozn-journal@ukr.net

*Свідоцтво про реєстрацію серії КВ № 5562
від 18.10.2001 р.,*

видане Держкомінформом України

ISSN 0027-2833 (друкована версія)

ISSN 2524-0595 (електронна версія)

DOI 10.33190/0027-2833

Помічник головного редактора О. В. МАЛАШ

Редактори: Н. М. ГАЙДАЙ, В. С. ДАНИХІНА

Технічне редагування та верстка А. В. ДОРОЖИНСЬКОЇ
*За достовірність цитат і мовного ілюстративного
матеріалу відповідають автори публікацій*

Здано до набору 24.06.2020. Підп. до друку 14.07.2020.

Формат 70х108/16. Ум. друк. арк. 7,0. Обл.-вид. арк. 7,72.

Тираж 100 прим. Зам. № 6002.

Віддруковано ВД «Академперіодика» НАН України

вул. Терещенківська, 4, м. Київ, 01004, Україна

Свідоцтво суб'єкта видавн. справи
серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О.О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

ТРАВЕНЬ
ЧЕРВЕНЬ

2020

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Тараненко О. О. Явище мовного андроцентризму і сучасний рух за гендерну рівність. III	3
	Черниш Т. О., Єрмоленко С. С. Ще раз про гру слів у Яна Твардовського: іманентно-трансцендентний підхід (Cherhysh T. O., Yermolenko S. S. More on Jan Twardowski's word-play: an immanent-transcendent approach)	37
	Белей Л. Л. Позивні учасників АТО й ООС — творення та функціонування	49
	Холодьон О. М. Дієслівна лексика й семантика в українських говорах: стан і перспективи дослідження	63
	РЕЦЕНЗІЇ	
	Малаш О. Архангельська А. Femina cognita. Українська жінка у слові і словнику	78

CONTENTS

Taranenko O. O.	The phenomenon of linguistic androcentrism and a modern movement for gender equality. III	3
Cherhysh T. O., Yermolenko S. S.	More on Jan Twardowski's word-play: an immanent-transcendent approach	37
Beley L. L.	Military nicknames of the participants of the ATO and the JFO — creation and functioning	49
Kholodon O. M.	Verbs and their meanings in Ukrainian dialects: current state and prospects of research	63

REVIEWS

Malash O.	Arkhanhelska A. Femina cognita. Ukrainian woman in a word and dictionary	78
------------------	--	----

О. О. ТАРАНЕНКО

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, м. Київ, Україна
Електронна пошта: oataran99@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0269-8954>

ЯВИЩЕ МОВНОГО АНДРОЦЕНТРИЗМУ І СУЧАСНИЙ РУХ ЗА ГЕНДЕРНУ РІВНІСТЬ. III¹

У статті розглядаються вияви андроцентризму в мовах патріархальних і постпатріархальних суспільств (до останніх належать і народи сучасної європейської цивілізації) — як одного з орієнтирів у системі мовних координат Я — ТУТ — ТЕПЕР (поряд з антропоцентризмом, принципом «господаря», принципом соціально активної особи та ін.), який становить один з провідних принципів організації граматичного і словотвірного рівнів мов з вираженою категорією роду, а також достатньо помітне явище в структуруванні лексико-семантичного й фразеолого-паремійного рівнів і в побудові текстів, та його неоднозначне сприйняття в сучасному суспільстві. Позначення особи чоловічої статі — досить звичайний вихідний пункт для позначення як особи жіночої статі (на загальнономінативному рівні, у словотворенні, у граматиці), так і людини взагалі (безвідносно до статі); досить звичайним є також протилежний перехід від позначення людини як такої до вираження ідеї тільки чоловічої статі. Мова демонструє також номінативно-оцінну, класифікаційну і функціонально-частотну асиметрію образів чоловіка і жінки — звичайно «на користь» чоловіка.

З розвитком суспільства і трансформацією суспільної ментальності, особливо з ХХ ст., дія цього принципу стала зазнавати певних обмежень, що досить яскраво виявилось насамперед у формуванні протягом останніх десятиліть ХХ ст. феміністичної (гендерної) лінгвістики з метою вже системного усунення (ослаблення) виявів мовної дискримінації жінки. Різні європейські мови виявляють при цьому — під впливом чинників як соціального, так і власне мовного характеру — різну активність. У сучасній українській мові особливу активізацію в цьому плані виявляє явище словотвірної (суфіксальної) фемінізації. Але це пояснюється не тільки факторами соціального плану — розширенням суспільної ролі жінок, цілеспрямованим впливом феміністичного руху, загальною демократизацією мовної діяльності, а й культивуванням тих особливостей української мови, що їх розцінюють як питомі для неї, як властиві тільки або переважно їй.

Однак за будь-яких варіантів розвитку ситуації з досягненням гендерної рівності численні й різноманітні сліди мовного «патріархату» в структурах мов народів європейської цивілізації, зокрема в слов'янських і романських, безперечно, лишатимуться, хоча, звичайно, і в дещо вже ослабленому вигляді. По-перше, не можна надавати абсолютного значення як свідченням мовної картини світу в плані адекватності віддзеркалення в ній суспільної свідомості й тим більше суспільного буття,

¹ Початок див.: Мовознавство. 2020. № 1. С. 20–46; № 2. С. 27–41.

так і силі її впливів на мовну свідомість соціуму, тому й андроцентризм не може, звичайно, розцінюватися як пряма й безпосередня проекція ставлення суспільства до жінки. По-друге, у мовах з давно вже сформованим андроцентричним принципом граматичної та словотвірної будови система назв осіб жіночої статі, особливо за їхнім соціальним статусом, родом занять, етнічною належністю та місцем народження / проживання, переважно змушена постійно «наздоганяти» систему відповідних назв осіб чоловічої статі, неминуче, однак, відстаючи від неї. По-третє, різні шляхи подолання мовної «нерівноправності» жінки — як наявні вже в живих мовах, так і пропонувані в межах гендерної лінгвістики — мають, поряд з цілком очевидними позитивними сторонами, і свої обмеження в реалізації й можуть викликатися до себе неоднакове ставлення з боку мовного колективу.

Ключові слова: андроцентризм, антропоцентризм, мовна картина світу, орієнтири Я — ТУТ — ТЕПЕР, гендер, гендерні стереотипи, гендерна мовна політика.

3. Гендерне реформування мови. Відбиття в мові соціальної (психологічної, інтелектуальної, поведінкової та ін.) асиметрії чоловіків і жінок з явним домінуванням мовного образу чоловіка й тим більше з явною невідповідністю мовного образу жінки (у тому числі в дуже образливій для неї формі) її реальному соціальному статусові в житті сучасних цивілізованих суспільств і, як наслідок, постійне відтворювання за допомогою мовних засобів виявів такої нерівноправності на статевій основі тоді, коли в свідомості суспільства її сліди вже поступово елімінуються, стимулювало в 70-х роках ХХ ст. поширення феміністичного руху на царину мови — з активними протестами проти мовної дискримінації жінок (проти антижіночого мовного «сексизму» [див., наприклад: Crystall : 46]: англ. *sexism* від *sex* «стать» — за аналогією до *racism*, проти «чоловічого шовінізму» в мові) та закликами й конкретними пропозиціями щодо усунення різноманітних форм її вияву — проведення «гендерно чутливої» реформи мови і створення «несексистської» («гендерно інклюзивної», гендерно нейтральної і, як наслідок, гендерно коректної) мови. Сформувався такий напрям мовного планування, як «феміністична лінгвістика» / «феміністична критика мови», який представляють звичайно жінки (так що назву можна розуміти одночасно в двох значеннях), або — з більш узвичаєною тепер назвою й ширшим діапазоном охоплення (з увагою до виявлення та усунення мовної нерівноправності не тільки жінок, а й чоловіків) — «гендерна лінгвістика» / «лінгвістична гендерологія» (від англ. *gender* у значенні «стать як соціально-культурний феномен» — на відміну від *sex* «стать як біологічний феномен») ². Феміністична критика мови

² Серед праць піонерів (власне, піонерок) названого руху це, зокрема: [Lakoff 1973a : 45–80 (див. також окремим виданням: Lakoff 1973b); Key; The Feminist Critique of Language; Trömel-Plötz; Sprachwandel und feministische Sprachpolitik; Hellinger 1989 : 273–288; Hellinger 2006 : 9547–9554; Houdebine]; з назвами, створеними з використанням поняття андроцентризму: [Bodine; Guentherodt]; з назвами, демонстративно побудованими на обіграванні андроцентричних стереотипів мови: [Spendler; Pusch] (пор. також у Росії: феміністський альманах «Все люди — сестри», який виходив у 90-х роках у Санкт-Петербурзі). Стали уважніше фіксуватися факти «сексистського» подавання слів відповідних лексичних розрядів у словниках і створюватися практичні посібники для вироблення гендерно коректної мови — див., наприклад: [Graham; Gershuny; Hampares; Maggio]. Див. також огляди цієї проблематики, наприклад: [Смејркова; Фоменко : 455–473; Karwatowska, Szpyta-Kozłowska;

виходить з того, що презентація чоловіка та всього «чоловічого» подається в мовних матрицях як норма, а жінки й усього «жіночого» — звичайно як відхилення від неї, оскільки особа жіночої статі або взагалі «замовчується» в мові, лишаючись «невидимою» в інвентарі мовних засобів (це відповідні лексичні, словотвірні та граматичні лакуни: «*invisibility of women*»), або ж хоч і представляється, але як другорядна й залежна від чоловіка (зокрема, на рівні словотворення — у фемінативах, похідних від маскулінативів) і взагалі ніби як соціально нижча (особливо в системах образних засобів мови, у гендерних соціокультурних стереотипах). Наголошування ж на тому, що мова вибудовує для її користувачів свою модель світобачення: «Мова використовує нас такою самою мірою, якою ми використовуємо її» [Lakoff 1973a : 45], «мова конструє гендерні відмінності», «мова виступає як засіб навіювання гендерних стереотипів» і под., а отже, місце й роль жінки в житті та свідомості суспільства є саме такими («патріархально / патріархатно»³, або «колоніально», залежними), якими їх подає відповідна мова, додає позиціям гендерного руху ще більшої категоричності («змінивши мову, ми змінимо й ставлення суспільства до жінки»). Оскільки ж мова — не тільки як форма, за самою своєю природою консервативніша від свого змісту — позначуваної нею дійсності, але й унаслідок пасивного опору традиційної андроцентрично орієнтованої мовної свідомості — не встигає своєчасно перебудовуватися слідом за реальним зростанням суспільного значення жінок у сучасному світі, вона, на переконання представників цього руху, потребує належного реформування в рамках відповідної мовної політики, скоригованого мовно-го планування.

3.1. Фактичний стан справ. Розпочавшись і найактивніше виявляючись у США та ФРН (до кінця 80-х років — у Західній Німеччині) [див. також огляд, зокрема: Jurasz; Ластовкина], гендерний лінгвістичний рух став поширюватися й на інші германомовні країни, захопивши також, хоча й меншою мірою, романський (особливо Францію) і поки що ще менше слов'янський світ. У складі певних державних органів або при них у ряді країн були створені відповідні комісії, робочі групи з питань усунення (власне, ослаблення) виявів мовної дискримінації жінки, а також, в окремих випадках, — і «дискримінації» чоловіків. Рекомендації щодо проведення відповідної мовної політики поширюються також у межах міжнародних організацій і міждержавних об'єднань — таких як ЮНЕСКО, Європейський Союз та ін.

Ефективність мінімізації виявів наявної мовної дискримінації жінки в інвентарях засобів різних національних мов та в особливостях побудови текстів у сферах позначень представників обох статей залежить: а) від того, яким є характер цього явища в різних конкретних випадках у межах однієї мови — суто номінативним (лексичним), номінативно-словотвірним, граматичним (морфологічним і синтаксичним), текстуальним або ж номінативно-оцінним; б) від того, в якій формі реалізації — писемній чи усній — і в яких сферах мовної діяльності — в офіційних, публічних і под. чи в роз-

Архангельская 2011]. Щодо вираження в різних мовах світу категорії гендеру див. також велику оглядову колективну працю: [Gender across languages].

³ Поряд з традиційним означенням *патріархальний* у феміністичній лінгвістиці став уживатися також прикметник *патріархатний* (від *патріархат*), який, на переконання представниць цього руху, точніше передає потрібний зміст (пор. також паралельне поширення форми *патріархатний* — у конкуренції з давно вже узвичаєним *патріархальний*).

мовно-побутовій і фольклорній — воно виявляється; в) від того, який інвентар засобів вираження категорії статі існує в тій чи іншій конкретній мові. Так, порівняно простіше такі зміни можуть відбуватися (і вже відбуваються), по-перше, в номінаціях осіб жіночої статі за родом занять та соціальним становищем, за етнічною належністю та місцем народження / проживання, тоді як, наприклад, дискримінаційні номінації оцінного характеру можуть усуватися з арсеналу номінативно-стилістичних засобів у різних мовах тільки з плином часу (і, звичайно ж, не «за сигналом згори»). По-друге, у сферах комунікації, що більшою мірою можуть піддаватися свідомому регулюванню, — з одного боку, в писемній формі реалізації, з другого, — в офіційно-діловому, науковому та в інших стилях і жанрах книжної мови. Так, у США в офіційному переліку професій «Job Title Revisions» 1975 року було змінено майже 3500 найменувань з 35000 для того, щоб привести їх у відповідність до національного законодавства щодо недопущення дискримінації за статевою — як, до речі, й за віковою — належністю: *supervisor* замість *foreman*, *houseworker* замість *maid* та ін.; у складанні навчальних, офіційних, ділових, рекламних текстів у ряді країн стежать за недопущенням у них явно андроцентричних гендерних стереотипів, згідно з якими жінка традиційно подається як соціально пасивніша особа з колом інтересів, замкненим переважно у сферах особистого життя, власної родини й домашнього побуту та догляду за своєю зовнішністю, фізично слабка, залежна від чоловіка. По-третє, це стосується насамперед мов з відносно менш вираженою на граматичному та словотвірному рівнях категорією статі (невипадковим, звичайно, є той факт, що найактивнішими прибічниками ідеї гендерного реформування мови стали саме носії англійської мови) ⁴.

Вироблено основні шляхи забезпечення недискримінованого / менш дискримінованого мовного представлення осіб жіночої статі — як у корпусах (у структурах) мов, так і в побудові текстів. Це: 1) якомога послідовніша фемінізація — словотвірна (суфіксація і словоскладання) і менш бажані й більш дискусійні синтаксична (за допомогою узгодження / координації) і номінативно-синтаксична — апозитивна (на зразок *жінка-генерал*); 2) статева нейтралізація — уживання лексичних і словотвірних номінацій та граматичних форм, які б узагалі не допускали розрізнення референтів за статтю. Для реалізації цих двох шляхів структури різних мов (впливаючи, безперечно, й на мовну свідомість їхніх носіїв, у тому числі й теоретиків гендерного реформування мови) можуть надавати, звичайно, дуже неоднаковий ресурс можливостей; 3) запровадження у відповідних випадках паралельної номінації чоловіка і жінки / жінки і чоловіка, а також їхніх ознак і дій; 4) увага до якомога збалансованішого подавання (за частотністю згадувань, за тематичним охопленням, за синтаксичним уживанням у реченні тощо) в текстах мовних образів чоловіка і жінки (за їхніми соціальними ролями).

Так, на шлях статевої нейтралізації в межах гендерного руху намагаються якнайповніше перевести структуру й функціонування англійської мови (насамперед в офіційно-діловій та навчальній сферах, у мові реклами) [див. також огляд, наприклад: Потапов; Яворська : 246–252], зокрема: а) із замі-

⁴ Розгортанню цього руху в США сприяла також загальна спрямованість тут суспільної моралі та права з 60-х років XX ст. на усунення різних форм вияву суспільної дискримінації — як расової, так і патріархальної (в офіційних відносинах як між чоловіками й жінками, так і між представниками старших і молодших поколінь) — і дотримання норм «політичної коректності».

ною іменника *man*, мн. *men* (у самотійному вживанні або як компонента в композитах), у позначеннях людини як такої на іменники або компоненти складних слів з найзагальнішими (generic) значеннями особи (деякі з таких пропонувані для заміни іменників існували в англійській мові, звичайно, й давніше [див., наприклад: Есперсен : 269–272], але тепер вони активізувалися вжитку): *human being, human, being, the individual, person*, у значеннях множини і збірності — *people, humanity*; у композитах, що позначають людину за родом діяльності: замість *chairman, businessman, policeman* і под. — *chairperson* (а також *chair, head, coordinator, moderator*), *businessperson, policeperson* (так само: *congressperson, spokesperson, statesperson* та ін.), а також описові назви: *business executive, police officer* і т. ін.; з рекомендаціями уникати в сфері найменувань людини за родом занять одиниць не тільки з «чоловічим», але і з «жіночим» значенням на зразок *chairwoman, businesswoman* і под. (крім тих випадків, де вказівка на стать є справді необхідною, наприклад: *sportswoman; woman doctor, lady artist*), *poetess, authoress* (слід тільки *poet, author*), оскільки останні є похідними від номінацій осіб чоловічої статі і як такі ніби мають у собі конотації зверхньо-поблажливого ставлення до жінки; б) із заміною в анафоричному вживанні щодо особи як такої займенника 3-ої ос. одн. *he (his)*, який виражає віднесеність насамперед до осіб чоловічої статі, на займенник 3-ої ос. мн. *they (their)* або принаймні з паралельним уживанням займенників з референцією до осіб обох статей *he (him, his) / she (her, hers)*: «Everyone takes *their / his or hers, hers or his* (замість тільки *his*) seat»⁵; рекомендовано уникати займенника *he* навіть щодо Бога (*God*) та в анафоричному віднесенні до цього слова; в) із запровадженням паралельної номінації чоловіка і жінки та з варіюванням порядку слів у таких парах слів: *men and women / women and men, he (she), he or she* і т. ін. (однак навіть у разі варіювання порядку слів момент гендерної дискримінації на користь то однієї, то другої статі при цьому, звичайно, лишається).

Гендерне реформування європейських мов з вираженою на граматичному рівні й повніше представленою на словотвірному рівні категорією роду становить, природно, значно більші труднощі.

Шлях статевої нейтралізації і шлях паралельного вживання слів з чоловічою і жіночою референцією з метою уникання гендерної дискримінації жінки для деяких інших германських мов пропонують, зокрема, для таких випадків: а) у сфері вживання займенників 3-ої ос. (подібно до пропозицій щодо англійської мови) — це одночасне (паралельне) вживання займенників з чоловічою і жіночою референцією: нім. *er / sie* (замість тільки *er*), норв. *han / ho (hum)* (замість тільки *han*) — або вживання займенників 3-ої ос. мн.: наприклад, норв. *dei* або *de / dem* «вони» [див., наприклад: Bull : 166–170]; б) це заміна прономіналізованого іменника *man(n)* як суфіксоїда у складі композитів (наприклад, норв. *formann* «голова, керівник» і под.) та у функції фіктивного підмета неозначено-особових речень на зразок нім. *man sagt* «кажуть» (буквально «чоловік / людина каже») — з рекомендацією паралельного вживання у відповідних випадках зі словом *frau* (цілком свідомо,

⁵ Тактика заміни у відповідних випадках займенникової форми *his* на форму *her* поширилася аж до утворення штучного іменника *herstory* (*her* + *history* — поряд зі словом *history* «історія», у складі якого було умисно вичленувано наявність компонента *his* ніби зі значенням «його») у значенні «історія, що розглядається або подається з феміністичної точки зору або зі спеціальною увагою до досвіду жінок чи конкретних подій з ними» (Webster : 544).

«планова» прономіналізація іменника *Frau* «жінка»); в) це рекомендації рівноправного вживання поряд з субстантиватами чол. р. (наприклад, у текстах німецького законодавства: «*der Minderjährige..., er...*», тобто «неповнолітній..., він...») їхніх відповідників жін. р. [див., наприклад: Guentherodt : 272].

Для основної ж маси назв осіб шлях статевої нейтралізації є неможливим, оскільки вони розподілені між чоловічим і жіночим родами, а традиційне вживання назв осіб чоловічої статі в значенні особи взагалі у прибічників гендерної ідеології викликає, як уже відзначалося вище, категоричне неприйняття (крім того, при синтаксичному функціонуванні таких іменників з формальними ознаками чол. р. у застосуванні щодо жінки стала широко практикуватися синтаксична фемінізація). І, отже, основним шляхом коригування позначень жінки за родом занять і соціальним статусом у ряді германських, у романських і в слов'янських мовах лишається фемінізація — насамперед словотвірна як менш дискримінаційний щодо жінки, на думку представників гендерної лінгвістики, її різновид. Так, у прийнятому в цей час у Німеччині законі «*Berufsbildungsgesetz*» із 475 назв професій лише 24 не мають відповідників жін. р. на позначення осіб жіночої статі (це переважно професії, пов'язані з важкою фізичною працею) — у тому числі, наприклад: *der Minister* — *die Ministerin*, *der Matrose* — *die Matrosin*, *der Kapitän* — *die Kapitänin*, *der Pilot* — *die Pilotin* та ін., *der Amtmann* — *die Amtfrau*, *der Staatsmann* — *die Staatsfrau*, *der Geschäftsmann* — *die Geschäftsfrau* та ін. (як, до речі, в окремих випадках і в зворотному напрямі, наприклад: *die Hausfrau* — *der Hausmann*). На шляху до «тотальної фемінізації, або депатріархатизації» німецької мови (за формулюванням Луїзи Пуш), широко практикується також паралельне позначення чоловіків і жінок / жінок і чоловіків у вигляді двочленних (двостатевих) формул сурядних словосполучень або їхніх компресованих форм — застосування «розщепленої» форми статевої номінації, або *das Splitting* (пор. у п. 2.2 про функціонування «роздвоєного роду» в сербській мові). Так, замість традиційних форм чол. р. у значенні «загального (генеричного) роду» на зразок *Student* (в узагальненому значенні) застосовують, крім звичайного «роздвоєного роду»: *Student und (oder, bzw.) Studentin*, у мн.: *Studenten und Studentinnen*, також такі нововведення: *ein(e) Student/in* або *Student(in)*, у мн. *Studenten/innen*, *zwei Student(inn)en*; для «загального» роду запропоновано також штучно утворену форму на позначення осіб обох статей з великим *I* («*das Binnen-I*» — «внутрішнє І»), виділеним у суфіксі форм жін. р.: *StudentIn*, мн. *StudentInnen* (графічні експериментування в подібних випадках можуть, звичайно, тією чи іншою мірою сприяти гендерному реформуванню лише в писемній, але не в усній мові). Порядок подавання осіб протилежної статі при цьому також лишається предметом обговорення, але на першому місці тепер дедалі частіше подають позначення осіб жіночої статі (як, очевидно, тому, що ініціаторами такого реформування мови є жінки, так і тому, що саме жінки протягом століть і тисячоліть були мовно «дискримінованою» половиною людства й, отже, заслуговують тепер уже на «позитивну дискримінацію»). Звичайними у звертаннях до представників обох статей тепер є не тільки традиційне «*Meine Damen und Herren!*», а й, наприклад, «*Liebe Freundinnen und Freunde, Genossinnen und Genossen, liebe Mitbürgerinnen und Mitbürger!*»⁶.

⁶ Паралельне подавання позначень чоловіка і жінки практикувалося в різних мовах, звичайно, й давніше: а) для компактності формулювання — у документах,

Звичайним у текстах офіційно-ділового стилю вже стало таке подавання форм займенників на позначення осіб обох статей, як нім. *sie / er*, англ. *s/he* (зі «сплітингом»!).

У сучасній французькій мові, де вже протягом кількох десятиліть, особливо в офіційній сфері та в ЗМІ, також активно просувається процес фемінізації номінативних засобів (при уряді існує комісія з питань забезпечення осіб жіночої статі назвами професій; створено офіційний довідник з фемінізації назв професій, посад, звань і титулів: *Femme 1999*), з двох основних шляхів забезпечення цих потреб — 1) гендерної нейтралізації і 2) власне фемінізації перший шлях, тобто розширення застосування для найменувань осіб жіночої статі за їхнім соціальним статусом форм «загального роду» (нейтральних щодо розрізнення статі), фактично може реалізовуватися в традиційному використанні щодо них, як правило, форм чол. р., і тому тут практикують в основному власне фемінізацію: а) як синтетичний спосіб номінації — творення суфіксальних похідних від відповідних форм чол. р.: *expert — experte, attaché — attachée, ambassadeur — ambassadrice* і под. (причому такий суфікс фемінізації, як *-esse*, використовувати не рекомендують унаслідок його зниженої стилістичної конотації); б) як аналітичний спосіб (також з вихідним пунктом — формами чол. р.) — за допомогою артиклів: *un ministre (ingénieur, juge та ін.) — une ministre (ingénieur, juge та ін.)*, навіть у скорочених формах: *le prof (professeur) — la prof* [див., зокрема: Houdebine : 13–34; Чекалина : 93–102; Чередниченко : 83–90].

Феміністична критика мови протягом усіх цих кількох десятиліть викликає в різних мовних соціумах бурхливі дискусії й сама наражається на різку критику. Неприйняття її (повністю чи частково) зумовлюється, звичайно, не тільки загальним консерватизмом мовного соціуму, що цілком очікувано, але й міркуваннями принциповішого характеру. Це категорична незгода, з одного боку, з абсолютизацією гіпотези мовної відносності («Мова використовує нас такою самою мірою, якою ми використовуємо її»), яка так чи інакше лежить в основі систем аргументації цих течій, особливо їхнього крайнього крила [див., наприклад: Шаров : 30–44], а з другого боку (і особливо), з практичними рекомендаціями, принаймні з частиною із них, щодо усунення виявів мовної дискримінації жінки і творення справді гендерно коректної мови, які нерідко призводять до побудови громіздких, стилістично незграбних і не завжди зрозумілих конструкцій за методикою Splitting'у на зразок: «Der (die) Präsident/in oder sein(e) / ihr(e) VertretIn leitet die Sitzung» (див.,

писемних запрошеннях тощо з паралельними родовими формами означення і присудка: «... який(а) закінчив(ла) Н-ський університет ...», «який(а) народився(лася) ...», «Шановний(а) ...!» і под.; б) у множині — з метою логічно витриманого згадування осіб обох статей у позначеннях статево змішаних груп, але звичайно (переважно у звертаннях) як риторичний засіб ампліфікаційного характеру — для підкреслення того, що мова адресована всім представникам відповідних соціальних, національних і под. груп населення. Наприклад, у галантнішій формі з винесенням наперед позначення жінок у зверненнях президента Франції Ш. де Голля: «*Françaises! Français!*», у телезверненні президента Польщі В. Ярузельського з оголошенням про запровадження воєнного стану в країні, 1981 рік: «*Obywatelky i obywateli Rzeczypospolitej!*», але звичайно з традиційнішим порядком слів, як у зверненнях радянських лідерів до населення СРСР у період Другої світової війни: поряд з цілком узвичаєною формулою парного подавання різнокореневих одиниць «*Братья и сестры!*» це також *граждане и гражданки, соотечественники и соотечественницы, рабочие и работницы, колхозники и колхозницы, партизаны и партизанки*.

наприклад, про полемічні виступи деяких відомих німецьких мовознавців і лексикографів проти «маніпуляції мовою» з боку німецьких феміністок [Ластовкина : 67–68]).

Увага до проблем ревізії «патріархальних / патріархатних» парадигм слов'янських мов стала виявлятися з 1990-х років, так само реалізуючись в основному в таких напрямках, як інтенсифікація творення суфіксальних фемінативів і застосовування двочленних (двостатевих, парних) формул, а також уважніше ставлення до «гендерного наповнення» текстів. Обидві перші тенденції досить розгорнено виявилися, зокрема, в рекомендаціях групи словенських мовознавців щодо несексистського вживання в офіційній мові назв осіб чоловічої і жіночої статей за родом занять, посадою тощо (до цих рекомендацій прислухається й управління з жіночої політики при уряді Словенії) (див. офіційне видання «Neseksistična raba jezika». Ljubljana, 1995, а також матеріали семінару «Жінка в словенській мові, літературі й культурі», зокрема кілька виступів тут на мовну тематику [Bešter; Stabej]): а) на позначення осіб жіночої статі слід послідовно вживати *nomina feminina* (в тому числі й замість традиційних уживань *nomina masculina* у функції загально-го, позастатевого, позначення особи): *profesorica, kandidatinja, generalna sekretarka, vrhovna sodica* та ін.; б) у ситуаціях, де можуть виступати особи обох статей, слід послідовно застосовувати парні формули: *člani in članice* або *članice in člani; dijak oz. dijakinja, dijak / dijakinja, dijak/inja*. Проте, з іншого боку, слов'янські лінгвісти (у тому числі лінгвістки) вказують також на значно більшу складність розв'язання цієї проблеми для слов'янських мов з огляду на специфіку їхньої структури [пор., наприклад: Čmejrková : 148–149; Кирилина : 57] ⁷; наголошують також на тому, що взагалі не слід системно відступати в подібних випадках від традиційного вживання назв осіб чоловічої статі в загальній (позастатевій) функції, оскільки «подібні факти <...> не свідчать про нерівноправне становище жінок і не ведуть до їх дискримінації» ⁸. Наводячи такі висновки-поради німецької лінгвістки, яка досліджувала особливості номінації жінки за родом занять у польській мові, як, наприклад: «в інтересах жінки була б наполеглива підтримка вживання суфіксальних жіночих форм», польська рецензентка висловлює незгоду з «перенесенням авторкою німецького мовного досвіду на польську мову»

⁷ Пор., наприклад, англійське речення, вже позбавлене ознак «сексизму», і його можливі словенські еквіваленти (з наявністю низки варіантів, що призводить до надмірного ускладнення фрази): «One of the participants has won the prize. He / she would like to buy a camera» — «Eden od udeležencev oz. ena od udeleženk je dobil oz. dobila nagrado. Rad bi si kupil oz. rada bi si kupila fotoaparatus» [див.: Stabej : 61].

⁸ Див., зокрема, позиції відомих у славистиці дослідниць із запереченням відзначених поглядів і пропозицій американської та західноєвропейської, а пізніше вже й слов'янської феміністичної лінгвістики: [Ивић : 36–43; Земская, Китайгородская, Розанова : 94; Булыгина, Шмелев : 368; Радић : 25–36]; з особливо докладною й гострою контраргументацією, наприклад: «Абсолютизація статі і приписування іменникам чоловічого роду абсолютної маскуліності стали результатом ідеологічно заангажованого підходу до мови з позицій скривдженого», «Учені не втомлюються попереджати про невиправданість перенесення на слов'янський ґрунт закордонного досвіду, нагадувати про те, що кожна культура має свою унікальну, історично сформовану гендерну ідентичність і що втручання в мову з метою її “поліпшення” (яке кожен розуміє по-своєму) може мати для мови катастрофічні наслідки» [Архангельская 2011 : 267, 133; див. також: Архангельская 2016 : 150–165]. Див. також критику сучасних процесів «штучної ідеологізованої фемінізації» слов'янських мов з боку відомого сербіста: [Пипер 2014 : 145–155; Пипер 2016 : 35–65].

[Rytel-Kuc : 391]. Інша польська дослідниця також відзначає, що польки в своїй мовній практиці не виявляють схильності до творення нових мовних фактів тільки для того, щоб підкреслити бачення власної статі [Handke : 341–359].

Однак у цілому ж ця тенденція розширює масштаб своєї дії в усіх слов'янських мовах новітньої доби [див., наприклад: Архангельская 2011; Пипер 2014; Valdová : 293–305; Hill, Koleva : 147–156; Сумрова : 73–80] — зокрема (але, звичайно, не тільки) й під впливом феміністичного руху. Так, відзначивши (станом на кінець 1990-х — початок 2000-х рр.), що «хоча фемінізм навряд чи є активною силою в югославському суспільстві й відсутні штучні неологізми на зразок англ. *chairperson* або *Ms*», сербський дослідник водночас констатував, що «багато нових *nomina feminina* твориться за допомогою додавання суфіксів <...> від *nomina masculina*», наприклад: *тинејџерка*, *аутостоперка*, *дисиденткиња*, *возачица* та ін. [Klain : 100]. Подібним чином в інших слов'янських мовах на сучасному етапі їхнього розвитку: рос. *компьютерщица*, *работодательница*, *телохранительница*, *шахидка*, розм. *банкириша*, *бизнесменк(ш)а*, *диджейк(ш)а*, *интервьюериша*, *маклерша*, *наркокурьерша*, *психоаналитичка*, *снайперша* та ін. (у тому числі у сфері спорту: *боксерка*, *каратистка*, *спринтерка* та ін.), п. *biznesmenka*, *outsiderka*, *judoczka*, *meteorolożka* та ін., бр. *банкірка*, *мэнэджэрка*, *дзяржсакратарка* та ін. [див., наприклад: Slowotworstwo / Nominacja : 218, 305, 322–323; Нецименко : 192–207; Scheller-Boltz : 105–130] (див. також п. 2.1.4). Найменшою мірою відзначена тенденція представлена в сучасній російській мові, ширше вона виступає у двох інших східнослов'янських мовах — більшою мірою в українській і меншою — в білоруській (наприкінці XX — на початку XXI ст. [див., наприклад: Садоўскі : 230], але з подальшим ослабленням дії цих процесів після запровадження пильнішого державного контролю за мовою публічного простору, особливо після прийняття нової редакції білоруського правопису 2008 року), а особливо в західнослов'янських (утім, у польській мові значно меншою мірою порівняно з чеською та словацькою) і південнослов'янських мовах.

Для слов'янських мов постсоціалістичного періоду мотиваційна основа сучасної хвилі активізації вживання і творення словотвірних фемінативів є, звичайно, не такою однозначною, як у германських або романських мовах, і значно складнішою. У загальному комплексі її чинників співіснують як соціальні, так і власне мовні, як попередні (від попередніх періодів розвитку літературних мов), так і нові та, як наслідок, як спільні для різних слов'янських мов, так і відмінні фактори. Спільними для них є, з одного боку, істотне зростання соціальної ролі жінок у посттоталітарних суспільствах (навіть незалежно від потужності в тій чи іншій слов'янській країні феміністичного руху) — активізація їхньої участі в громадському (як активісток, волонтерок та ін.), політичному і державному (аж до посад міністрів, прем'єр-міністрів та ін.) житті країн, у спорті (пор. *боксерка*, *дзюдоїстка*, *каратистка*, *штангістка* та ін.), у збройних силах та інших силових структурах і в новоствореній сфері приватного підприємництва; з другого боку, загальний процес демократизації слов'янських літературних мов та лібералізації їхніх норм у цей період (у сферу публічного слововжитку тепер потрапляє значна кількість фемінативів з розмовної та професійної мови, фіксуючись, відповідно, і в словниках та інших нормативних довідниках). Відмінними ж у цьому плані між слов'янськими літературними мовами є особливості їхнього форму-

вання та різний вплив на їхній розвиток двох таких визначальних чинників нормативності літературної мови, як: а) більша / менша наявність комплексу тривалих і міцних нормативних традицій у межах кожної з мов: це зумовлює відмінності між російською (з її тривалою й загалом достатньо безперервною традицією розвитку і функціонування як мови державного життя, потужним струменем книжно-писемної мови в її основі і, як наслідок, найсуворішими, очевидно, нормативними засадами в межах слов'янського мовного світу) і більшістю інших слов'янських літературних мов (з більшою або меншою перервністю в їхньому розвитку між старокнижним і новим періодами або й порівняно молодих, ширшою наявністю народно-розмовної основи та ширшою наявністю різноманітних варіантних явищ у їхній структурі — як мов з відсутньою або ослабленою традицією державного функціонування), а також, хоча вже й меншою мірою, між польською (з її такою тривалою традицією функціонування не просто як літературної, але і як мови державного життя) і іншими як західно-, так і південнослов'янськими літературними мовами; б) більша / менша можливість для літературних мов у їхній попередній історії, особливо вже в ХХ ст., самостійного або ж, навпаки, істотно залежного від інших — сусідніх слов'янських — мов розвитку, коли не тільки культурні еліти, а й ширші суспільні кола народів — носіїв мов, які протягом тривалого часу розвивалися / продовжують функціонувати під потужним впливом цих «сильніших» сусідів, прагнуть (обгрунтовано чи ні в кожному конкретному випадку — це вже інше питання) розвивати, культивувати ті особливості структури їхніх мов, що їх можна вважати справді питомими й визначальними саме для них, вирізняючи їх на тлі цих «сильніших» мов: це зумовлює поділ насамперед між українською, білоруською (на фоні російської), «недомінантними» мовами колишньої Югославії (на фоні сербської⁹), з одного боку, та іншими слов'янськими мовами, з другого боку. У цілому ж у слов'янському світі російська літературна мова, як і досі, виявляє значно меншу схильність до творення суфіксальних позначень осіб жіночої статі за соціальним становищем порівняно не тільки з двома іншими східнослов'янськими, а й з усіма слов'янськими мовами, а польська — значно більшу схильність порівняно з російською, але меншу — порівняно як з іншими західнослов'янськими, так і з південнослов'янськими мовами [див., наприклад, при порівняльному аналізі кількох слов'янських мов: Pančiková : 93]. І, нарешті, спільним, хоча й різною мірою для різних слов'янських мов, є фактор цілком очевидної активізації гендерного руху з ХХІ ст. уже також і в слов'янських країнах і взагалі посилення уваги активних кіл жіночої частини суспільства до належного забезпечення «мовних прав» жінки (при цьому слід також урахувувати міру інтеграції того чи іншого мовного соціуму в орбіту нових віянь руху політкоректності в цілому з боку США та країн ЄС): роль цього чинника констатують насамперед для словенської, хорватської, чеської та словацької мов [Пипер 2014 : 148], а його досить слабку представленість слід, очевидно, визнати передусім для російської мови¹⁰.

⁹ Пор., наприклад, у сучасній хорватській мові, де дослідники відзначають більшу продуктивність моції на позначення осіб жіночої статі порівняно із сербською: *doktorica* «жінка — доктор наук», *ministrica* «жінка-міністр» та ін.; *sudac* «суддя (чоловік)» — *sutkinja* «жінка-суддя», тоді як у сербській мові продовжує існувати єдина форма *sudiya* [див., наприклад: Klajn : 110; Hill 2014 : 85–103; Пипер 2014 : 148; Пипер 2016 : 40–47].

¹⁰ Пор., наприклад: «<...> чим ширший культурний кругозір, чим вищі освіта

У процесах суфіксальної фемінізації ці мотиваційні фактори виявляються на поверхні, звичайно, комбіновано — з переважанням у різних конкретних випадках то одного, то іншого з них. Але в дедалі більш поширюваному тепер застосуванні двочленних / двостатевих формул — в основному в офіційно-діловій та навчальній сферах, а також у перекладах з англійської мови (див., наприклад, щодо української мови: [Пузиренко : 170–175]; так само в інших мовах, наприклад: п. *czytelnik i czytelniczka, autor/ka, autorki/autorzy* [Scheller-Boltz : 106], серб. *активисткиње и активисти; доктори/ке, чланови/це, студенти/киње* [Bugarški : 61–63], а також у посиленні уваги до збалансованої в гендерному плані побудови текстів — насамперед у навчальній сфері)¹¹ — справді можна вбачати тільки гендерну природу.

У цей період активізувалися також тенденції, у тому числі й за директивними настановами відповідних державних органів, до усунення диференційованих позначень особи жіночої статі залежно від факту перебування / неперехування її у шлюбі:

а) у загальних назвах — до усунення у сфері ввічливої номінації осіб жіночої статі та звертання до них (особливо у поєднанні з прізвищами та назвами їхніх родів занять, посад, звань тощо) назв, що їх уживають щодо неодружених жінок і що їх з віком жінки можуть сприймати як дедалі недоречніші щодо себе (у сфері позначень осіб чоловічої статі подібна номінативна диференціація якщо й існувала в тих чи інших мовах, як, наприклад, укр. *пан* — *панич*, то давно вже не практикується), — з поширенням щодо них тих самих номінацій, що традиційно вживаються на позначення одружених жінок. Ця тенденція, що розгорталася в різних європейських мовах протягом усієї другої половини ХХ ст. (наприклад, обмеження в ужитку п. *panna*, нім. *Fräulein* у такій функції на користь *pani, Frau*), стала тепер значно помітнішою — це обмеження функціонування ч. *slečna* на користь *paní* [див., наприклад: Архангельская 2011 : 252–253] або *mladá paní*, фр. *Mademoisell* на користь *Madam* [див., наприклад: Houdebine : 16]¹², нім. *-fräulein* і *-mädchen* як других компонентів у назвах жінок за родом занять на користь одиниць із «жіночим» суфіксом *-in* або з компонентом *-frau* (так, замість *Tippfräulein* стали вживати *Stenotypistin* або *Sekretärin*, а замість *Barmädchen, Kindermädchen* — *Barfrau, Kinderfrau*). В англійській мові з метою усунення дискримінованого позначення жінки залежно від факту її одруження / неодруження запропоновано спільну форму (не дівочу, але й не традиційну

і мовний розвиток людини, тим послідовніше й усвідомлюваніше вона відмовляється від слів “аспірантка”, “делегатка”, “депутатка” і под. у ситуаціях безоцінної [тобто стилістично нейтральної. — О. Т.] номінації», «У строгій офіційно-діловій мові сучасна стилістика рекомендує уникати агентивних номінацій жіночого роду на зразок “сотрудница” і навіть “бетонщица”», «Для ділових жінок, які досягли успіхів і громадського визнання, номінації, що підкреслюють “жіночість” і акцентують стать, зневажливі й навіть образливі» [Бортник : 51–54].

¹¹ Аналізуючи в цьому плані ілюстративний матеріал, наприклад, одного з останніх великих словників польської мови, дослідниця зауважує, що, хоча в гендерній політиці вже відбуваються досить помітні зміни, це ще не знайшло відбиття в зразках уживання слів, поданих тут, і стереотипи ще міцно тримаються [Zygmunt : 62–72].

¹² Згідно з постановою уряду Франції 2012 року, крім невикористання в офіційно-діловій сфері слова *Mademoisell* як етикетної форми, замість формулювання «дівоче прізвище» слід уживати гендерно нейтральні «прізвище під час народження» або «родинне прізвище» (*nom de famille*).

жіночу) ввічливої номінації жінок та звертання до них — на письмі *Ms.* (як корелят до *Mr.*), у вимові [*Miz*] (замість відповідно *Mrs.* і *Miss*);

б) у прізвищах жінок — до розширення практики усунення диференційованих форм на позначення одружених і неодружених жінок: так, у сучасній литовській мові поряд з традиційним оформленням прізвищ відповідно чоловіка і/або батька — його дружини — його дочки, як, наприклад: *Petraitis* — *Petraitytė* — *Petraitytė*, уже можна офіційно — на вибір самої жінки (для дочок — після досягнення ними повноліття) — обрати й затвердити також новосанкціоновану нейтральну в цьому плані форму *Petraitė* (пор. ще давніше усунення прізвищевих «дівочих» форм на зразок *Kowalówna*, *Ковалівна* в польській та українській мовах).

У сучасній Україні хвиля фемінізму, активізувавшись з 90-х років (значною мірою з фінансовою та організаційною підтримкою з боку певних державних, міждержавних і громадських інституцій країн Західної Європи й Північної Америки) у своїх соціологічному, юридично-правовому, загальнокультурологічному та літературознавчому напрямках, а в сфері мовознавства — насамперед у гендерних студіях особливостей жіночого і чоловічого мовлення¹³, від початку нинішнього століття прагне впливати також і на мовну політику та мовну практику суспільства (створено різні центри та групи гендерології в цілому і гендерної лінгвістики зокрема, у тому числі щодо гендерного реформування української мови — насамперед в офіційно-діловому стилі та в мові ЗМІ) [див. огляд цієї проблематики в Україні, зокрема: Гендерна лінгвістика...; див. також: Гендерні питання...; Синчак].

Так, пор., наприклад, у плані вживання / творення окремих назв осіб жіночої статі — насамперед за родом занять і соціальним становищем, але не тільки: «<...> назви чоловічого роду: *лікар, інженер, бухгалтер, доцент, професор, майстер, депутат* тощо — є об'єктивним відображенням нерівності статей навіть у мовній свідомості соціуму», «Використання слів, які означають жінку певної професії, — *письменниця, директорка, журналістка* — є проблематичним для багатьох, бо часто викликає посмішку чоловіків <...> Як наслідок, багато жінок використовують чоловіче визначення, коли мова йде про їхню творчість чи професійну діяльність» [Гендерні питання... : 38, 35]. Ось характерне в цьому плані вибачення й виправлення ведучого телепрограми: «— Я звертаюсь до вас як до *представника* “Слуги народу” [назва політичної партії й відповідної фракції у Верховній Раді. — О. Т.]... перепрошую, до *представниці*. (Треба звикати, sorry!)» (т/к 24, програма «Політанатомія», 5.10.2019: до жінки-депутата). У загальному процесі активізації словотвірної фемінізації в українській мові новітнього періоду¹⁴ в одних випадках відбувається запровадження до вжитку або стилістична нейтралізація фемінативів, уже наявних у мові (зокрема, в мовній практиці 20-х — початку 30-х років, західної української діаспори, у дорадянському західноукраїнському варіанті літературної мови), але не фіксованих у словниках радянської доби до 90-х років або ж фіксованих з різними обмежувальними стилістичними позначками — як розмовних, застарілих, рідковжи-

¹³ Пор. також застосування гендерного підходу в дослідженні мовної лояльності чоловіків і жінок щодо вживання ними української і/або російської мов у сучасній Україні [Bilaniuk].

¹⁴ Значною мірою аналогічно це відбувається в сучасній білоруській мові, особливо до 2008 року [див., зокрема: Гарбацкі].

ваних тощо: *викладачка, директорка, інженерка, мільйонерка, мільярдерка, організаторка, поетка, професорка, членка* та ін.; *мисткиня, членкиня*; в інших же, причому значно частіше, — творення нових одиниць, наприклад: *брокерка, лідерка, прем'єрка, режисерка, спікерка, спонсорка, солдатка* «жінка-солдат», *офіцерка* («перша жінка-офіцерка у збройних силах Угорщини»: Е, 29.08.2019, с. 16), *держсекретарка, Єврокомісарка, прес-секретарка* та ін., з активізованими суфіксами **-иц-я** та особливо помітним своєю незвичністю **-(к)ин-я**: *(військово)службовиця, прикордонниця, урядовиця, науковиця, доброволиця, державниця* та ін., *продавчиня, фахівчиня, хірургиня, послиня* — від *посол* (наприклад: УП, 11.10.2019), *матріархиня* (замість *матріарх*), *гуриня* (замість *гуру*) і навіть *молодчиня* («Вона молодчиня!»). — Т/к СТБ, програма «Час К», 31.01.2003: ведучий програми)¹⁵.

Слід, однак, відзначити, що функціонування таких фемінативів обмежується в мовній практиці переважно мовою ЗМІ та перекладної літературної і кінопродукції (як до цього — розмовною мовою), тоді як в офіційно-діловій сфері, в оголошеннях про роботу (з боку як роботодавців, так і жінок-претенденток) тощо досі переважають форми чол. р. — з можливим указуванням на статть: «*Шановний клієнте*, дякуємо за те, що обрали ПУМБ!» (у поштових відправленнях на адресу громадян від цього банку, 2018 рік), «Фірма запрошує *пакувальників (жінок)*», а форми-фемінативи вживаються, як і до цього, звичайно в назвах занять, що вважаються традиційними або специфічними для жінок (*економка, офіціантка, прибиральниця, секретарка, танцівниця* і под.) [пор. подібне співвідношення між уживанням форм чол. і жін. р. в оголошеннях про роботу, наприклад, на матеріалі польської мови: Rytel-Kuc : 387–390]. Усупереч рекомендаціям гендерного руху щодо англійської мови в плані гендерної «нейтралізації» назв осіб, в українській мові поширилися одиниці з жіночою референцією *бізнесвумен* і *бізнес-леді* (кореляти до *бізнесмен*): «чимало київських і львівських *бізнесвумен*» (ВЗ, 5.08.2004), *шоувумен, фронтвумен, омбудсвумен, полісвумен, піарвумен*, а також суфіксальні утворення *бізнесменка, шоуменка, фронтменка, омбудсменка, полісменка*.

У плані дотримування політкоректного паралельного (двостатевого) позначення осіб, тобто застосування парних формул номінації (насамперед, звичайно, на письмі у стилях і жанрах книжної мови — в офіційно-діловому та науковому стилях, у мові оголошень, реклами тощо), це рекомендації щодо запровадження таких шляхів, як: а) «Враховуйте жінок, коли звертаєтесь до широкої аудиторії. Наприклад: “Шановні учасниці й учасники конференції!”, “До уваги студенток і студентів першого курсу!”» і под. [Синчак : 133]; у перекладах «гендерно чутливих» текстів на українську мову, на заняттях гендерних курсів: *науковки і науковці, оповідачі і оповідачки, колеги і колежанки*, «Щоб жоден чемпіон або чемпіонка не зазнали смертельної

¹⁵ Див. докладніше про ці явища в сучасному українському словотворенні, зокрема: [Тараненко 2015 : 68–70, 103–116; Архангельская 2011 : 188–234]. З іншого боку, не можна не відзначити факту ніби протилежного характеру — в останньому «Класифікаторі професій» у цілому ряді випадків на місці попередніх єдиних форм жін. р. подано вже форми чол. р., пор. *буфетниця, вишивальниця, в'язальниця, каштелянка, квіткарка, килимарка, манікюрниця, педикюрниця, прибиральниця, стенографістка* в КП 1995, КП 2005 і *буфетник, вишивальник, в'язальник* та ін. у КП 2010 (хоча лишилися одиниці *акушерка, ворожка, друкарка, покоївка, мереживниця, модистка, швачка* та деякі ін.).

небезпеки», «Лікарі приховують від *хворого* [чомусь тільки у формі чол. р. — *О. Т.*], коли *він* (або *вона*) помре», «Скільки часу витрачають *кожний* і *кожна* з членів родини на <...>?» [див.: Пузиренко : 170–177], «Державна обвинувачка або державний обвинувач є посадовою особою <...>» — з перекладних юридичних текстів (з варіюванням порядку подавання іменників чол. і жін. р.). У букварях та в іншій літературі для школи поряд з традиційним звертанням *Любий першокласнику!* вже з'являється й *Люба першокласнице!* (на другому місці); б) «*Учень / учениця*: демонструє любов і повагу до рідного слова <...>» (Українська мова, 10 клас: Програма. — Дивослово, 2018, № 7–8, с. 2–15), *мн. викладачі / викладачки, рекламісти / рекламістки* і под. (хоча в назві самого посібника фігурує тільки слово *студенти*) [див.: Гендерні медійні практики : 4]; в) «На роботу запрошуються: *помічник/ниця* менеджера <...>, *керівник/ниця* офісу <...>» (з оголошення); г) *мн. журналіст(к)и, редактор(к)и* і под. [Гендерні медійні практики : 4]. У писемній формі офіційно-ділового стилю на зміну формулам на зразок «*Закінчив/ла...*» (відповідний запис у дипломах про освіту) приходять політкоректніші «*Закінчи _____*», «*як _____ вступи _____*», «*як _____ народи _____*» і под. (пропущені форманти слова, що вказують на стать людини, мають при цьому заповнюватися від руки).

На часі — «створення довідника української мови, в якому пропонуватимуться мовні форми, вільні від дискримінації та сексизму» [див.: Семиколєнова, Шиліна : 40] (утім, у друкованих ЗМІ, а особливо в інтернеті постійно з'являються все нові й нові різноманітні офіційно не затверджені рекомендації і словнички з пропонуванням нових назв осіб жіночої статі за родом занять і соціальним статусом).

Як певний аналог нової гендерної політики щодо чоловіків можна назвати факт офіційного запровадження в Україні з 2019 року *Дня батька* (відзначається в третю неділю червня) — за зразком *День матері*, що відзначається ще з 2000 року.

Однією з тенденцій у мові українських ЗМІ новітнього періоду, яка може нагадувати певне аналогічне явище гендерного плану в англійській мові (див. вище), є різке обмеження в уживанні слова *чоловік* у значенні одиниці лічби при підрахунку людей із заміною його на *людина* (*мн. люди*) й рідше на *особа* (останнє вживалося в цьому значенні до 90-х років тільки в офіційній і науковій мові): «Кількість жертв теракту сягнула трьох *людей*» (УТ-1, «Вісті», 31.07.2004), «Зарплату повернуто ста п'ятдесяти тисячам *людей*» (т/к ICTV, «Факти», 25.06.2004). Щодо цього факту слід зауважити, що якщо слово *чоловік* у загальному значенні «людина» в літературній мові ХХ ст. справді дедалі більше стало витіснятися в сферу розмовного слововжитку, виступаючи як стилістично нейтральна одиниця тільки в значеннях «особа чоловічої статі» і «одружена особа чоловічої статі», то вживання його як одиниці лічби до новітнього періоду стилістично досі ніяк не обмежувалося. Однак причину такого обмеження останнього часу слід, як видається, шукати насамперед у чинниках пуристичного характеру — у сприйманні цього значення слова *чоловік* як непотрібного росізму, яким воно насправді не є ¹⁶,

¹⁶ Обмежуване в ужитку значення цього слова «людина (як така)» також, звичайно, є питомою українською одиницею (пор., зокрема, частіше порівняно із загальнолітературним узусом його вживання аж до нашого часу в Галичині, а також — разом з його дериватами — у перекладах Святого Письма: *Син Чоловічий*,

а потім уже в застереженнях гендерного руху: «Чому при цьому вживається саме *чоловік*, коли такі підрахунки можуть стосуватися й жінок?!».

У загальних межах розгортання мовної практики, що її тією чи іншою мірою також можна розцінювати як тенденцію до гендерного реформування мови, слід відзначити пошкваллення в певних колах сучасного українського суспільства (на неофіційному рівні) окремих виявів фактора національного романтизму.

Це, з одного боку (з боку тільки чоловіків?), заклики до відновлення в повсякденному вжитку узвичаєних у минулому таких найменувань дівчат / неодружених жінок, як *панна* (звичайно в поєднанні з ім'ям, прізвищем, а також назвою посади і т. ін., пор., наприклад: *панна Райз* — про державного секретаря США Кондолізу Райз. — Новини на BBC Україна, 1.12.2006), а в офіційному вжитку — прізвищевих форм жінок на зразок *Ковалівна* (незаміжня дочка батька на прізвище *Коваль*) і *Ковалева* (дружина чоловіка на прізвище *Коваль*)¹⁷. Оскільки ж при цьому не чути закликів до відновлення в ужитку співвідносних найменувань неодружених і взагалі ще не «самостійних» чоловіків — як *панич* та прізвищевих назв на зразок *Микита Забр'ющенко* від *Забр'юха* (герой повісті Григорія Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма») або Остап *Бульбенко* (син Тараса Бульби з повісті Миколи Гоголя), то тут уже, звичайно, справді важко не запідозрити ініціаторів таких пропозицій у наявності в них саме «чоловічого шовінізму»¹⁸. (Про непопулярність подібних закликів свідчить і той факт, що навіть теле- і радіожурналісти, які охоче практикують тепер звертання до жінок за формулою *пані Маріє*, не поспішають у відповідних випадках запроваджувати варіант *панно Маріє*.)

З другого ж боку (уже, очевидно, з боку переважно жінок), це культивування образу української жінки як *Берегині* (*берегині*)¹⁹ — тенденція, що, на відміну від попередньої, стала розгортатися значно активніше, ширше і, як наслідок, досить успішно. На цій підставі в деяких колах феміністичного руху вже лунають твердження, що їх, очевидно, можна якоюсь мірою розцінювати як обережне прогнозування можливості переростання «патріархат-

чоловіколюбний та ін.).

¹⁷ Пор. заклики не ігнорувати традиційних форм прізвищ незаміжніх жінок на *-івна-а* як кілька десятиліть тому (С. Тельнюк. Парадокс? Ні, норма! — ЛУ, 9.12.1966), так і вже в наш час: «оформлення жіночих прізвищ на зразок Ганна *Гливенко* є каліченням мови», і тому має бути *Гливенківна* (дочка) і *Гливенкова* (дружина) [Тетерятник : 101].

¹⁸ Це застереження, звичайно, не стосується відновлення в ужитку слова *панна* у значенні просто дівчини, молодій жінки у власних назвах: «*Панна*» — салони краси, жіночі перукарні, агентства моделей у різних містах України; у значенні дівчини або неодруженої молодій жінки — в назвах конкурсів «*Панна весна-2018*», «*Панна осінь-2018*» і под. (можливо, за зразком конкурсів краси «*Міс Київ*», «*Міс Україна*» і под.).

¹⁹ Образ *Берегині* — це одна з міфологем нової України: нібито один з давньослов'янських (давньоукраїнських) язичницьких теонімів — «мати всього живого <...>, захисниця людини, богиня родючості, природи та добра; згодом уважалася охоронницею дому і родини, подружньої вірності <...>» (СУМ-20, т. 1 : 467). Факт наявності богині під таким ім'ям, не підтверджений історичними пам'ятками, — це, найімовірніше, продукт якогось уже пізнішого переосмислення за «народною етимологією» з мотивацією від *берегти*, *оберігати* (пор. наявність у давньому язичницькому культі персонажа *берегиня* — щось на зразок русалки, з виведенням, можливо, від *берег*) [див. докладніше, наприклад: Тараненко 2011 : 23–24].

ної» масової свідомості сучасного суспільства в «матріархатну», основи якої нібито завжди були наявні в ментальності українського народу (на тлі насамперед сусіднього російського народу), коли, наприклад, і відомий прислівник *заміж* (первісно *за мужа* — зі старою формою знах. в. іменника) з етимологічним значенням «за мужа» нібито вживався спочатку не у зворотах зі значеннями «видавати (віддавати) заміж» (жінку за чоловіка), «іти заміж» (а звідси «бути заміжем»), а у зворотах «брати / взяти [собі] заміж» (кого-небудь собі за чоловіка), що передбачає, відповідно, саме жінку як активну сторону в утворенні подружжя (це погляди дослідниці з Канади [Клід]). Так, уже констатують принципово нову «організацію текстів», у центрі якої поставлена *берегиня* (нашої духовності, родоводу, традицій), героїня (визвольної боротьби, праці) [Гендерні питання... : 39]. Хоча в представниць іншого крила сучасного українського фемінізму — також активізованого, звичайно, під відповідними впливами з боку північноамериканського та західноєвропейського фемінізму, але не такого романтично-піднесеного, а прагматичнішого — така ідеалізація історії українського суспільства й, зокрема, місця в ньому жінки викликає різку критику й навіть звинувачення в прихованому (очевидно, неусвідомлюваному. — О. Т.) продовженні й посиленні... також чоловічого сексизму (!). Пор., наприклад: «<...> т. зв. національне відродження є передовсім відродженням патріархальної, чоловічої культури. Чи це козацтво з його чоловічим братством, чи культ *Берегині* — богині домашнього вогнища — усе це розвивається псевдовченими та псевдописьменниками народницької орієнтації. <...> Теорія *Берегині* найчастіше має підтвердити мрію про український матріархат, який нібито існував у якомусь доісторичному минулому» [Павличко : 61]. Констатуючи, що в незалежній Україні з'явився новий зразок фемінності — *Берегиня*, який був цілком штучно сконструйований у творчості українських народників як втілення жіночої ідентичності українки — матері і господині дому й родини, інша авторка зауважує, що такі уявлення відтворюють консервативні гендерні стереотипи з характерним прикріпленням жінки виключно до приватної сфери (сім'ї, дому) і завдають, таким чином, шкоди жіночій свідомості: «Головна смислова домінанта *Берегині* — абсолютизація жіночих репродуктивних функцій» (далі висловлюються критичні зауваження щодо привітання Президента України Л. Кучми: «*Берегиням* роду нашого. Вітання українським жінкам з 8 Березня», а також щодо факту встановлення на майдані Незалежності в Києві Монумента Незалежності, який відтворює, за словами Л. Кучми, «образ *Оранти* — *берегині* нашого українського роду»; на церемонії відкриття цю скульптуру називали *Матір'ю-Берегинею* і *Матір'ю-Україною*) [Кісь]. Але на «тріумфальну ходу» образу *б(Б)ерегині* в сучасному українському суспільстві це вже, очевидно, істотним чином вплинути не може.

3.2. Проблеми, що лишаються для роздумів. 3.2.1. З поступовим відходом сучасного суспільства від домінування андроцентрично зорієнтованих парадигм суспільного життя й, відповідно, масової свідомості та інтенсивним розширенням місця жінки в соціальних сферах відбувається також певне звуження вияву дії принципу андроцентризму в мовах народів європейської цивілізації. Так, у сфері позначень осіб чоловічої статі за соціальним становищем зазнають певних частотно-стилістичних обмежень такі форми мовного андроцентризму, зумовлювані реальним переважанням у тій чи іншій суспільній царині чоловіків над жінками, як, наприклад, номінації на зразок *державний (учений) муж, батьки міста*. Але основна маса явищ

мовної «депатріархатизації» сконцентрована, звичайно, в інтенсивних змінах у сфері позначень осіб жіночої статі. З одного боку, активно поповнюється мовний інвентар засобів позначення осіб жіночої статі, особливо за їхнім родом занять і соціальним статусом, з другого, — дезактуалізуються й відходять у пасивний фонд деякі інші моделі мовного позначення жінки. З ослабленням домінант патріархальності в суспільній дійсності зазнають частотних і стилістичних обмежень такі, наприклад, моделі і форми поміна *feminina*, як: а) у межах загальних назв — іменування жінки просто як дружини свого чоловіка: *ковалиха, морячка, Frau Doktor, pani profesorowa* і под. (подібні іменування дружин тих чоловіків, які посідають помітне місце в певному соціумі, можуть, звичайно, лишатися, але з відчутним стилістичним пониженням порівняно, наприклад, з XIX ст.: *генеральша* та ін.; утім зберігають свій попередній стилістичний статус фемінативи *імператриця, цариця, королева, княгиня, баронеса* і под., іменування дружин служителів церкви: рос. *дьяконица, протопопица* і под.); серед форм ввічливого іменування особи та звертання до неї (разом з прізвищем, зазначенням соціального стану і т. ін.) — окремі форми, застосовувані щодо незаміжніх жінок, на зразок фр. *Mademoiselle*, нім. *Fräulein*, п. *panna* та ін., заступаючись формами *Madame, Frau, pani* і под. (тобто тими, що до цього стосувалися тільки одружених жінок) і зберігаючи лише своє значення дівчат, молодих жінок; б) у межах власних назв — форми прізвищ неодружених жінок просто як «дочок свого батька» на зразок п. *Kowalówna* (від *Kowal*) і под., які були офіційно прийняті в Польщі аж до Другої світової війни.

У моделях порядку слів та актуального членування речення прикладом того, що на шкалі соціального престижу полюси «чоловік» і «жінка» дедалі більше врівноважуються, може бути перехід певних формул з переважно фіксованим розташуванням компонентів, конструкцій з переважно фіксованою позицією точок відліку: «*Іван Іванович з дружиною*», «*Марія Іванівна — дружина Івана Івановича*» (тут не беруться до уваги спеціальні випадки на зразок «*королева Єлизавета з чоловіком*») до їхньої ситуативної змінності, до їхнього теперішнього варіювання залежно від того, хто з подружжя є відправним пунктом для мовця (займає помітнішу посаду, знайоміший тощо).

Реформування мовної структури та дискурсивної практики в напрямі якомога повнішого представлення образу жінки в мові й мовленні — відповідно до її реального місця в сучасному суспільстві — має, звичайно, відбуватися якомога послідовніше й цілеспрямованіше, у тому числі й відповідними заходами державної мовної політики. Так, якщо говорити про ту ділянку мовної структури, яка найбільшою мірою тепер повертає до себе увагу суспільства в плані гендерного реформування мови, — уживання / творення фемінативів у сфері позначення осіб за соціальним статусом тощо, то тут, зокрема, нормативна лексикографія і граматики та посібники з культури мови мають, безперечно, адекватніше, послідовніше й оперативніше реагувати на зміни в сучасній мовній практиці, причому не тільки щодо фактів суфіксальної фемінізації, а й щодо субстантивованих прикметників і дієприкметників та невідмінюваних іменників, що можуть бути віднесені не лише до чоловіка, а й до жінки. Пор. у словниках, де зафіксовано родові кореляції субстантиватів на зразок *вартовий* — *вартова, ланковий* — *ланкова, уповноважений* — *уповноважена*, відсутність, однак, форм жін. р. не тільки, наприклад, до *військовий, дільничний, лісничий, постовий, рядовий* (*рядовий Поплавський* — з відсутністю *рядова Поплавська*), що ще можна

пояснювати недостатньою поки що представленістю в цих випадках дії семантичного фактора, а й до *учений, слідчий* (хоча ось, наприклад: «Ми їй казали: “Шукай гроші, треба відкупитися”. А вона повірила *слідчий*. Та обіцяла допомогти». — ГПУ, 13.04.2012, с. 5) та ін.; пор. наявність подвійної родової віднесеності для таких, наприклад, слів, як *візаві, конферансьє, протеже* (*мій / моя протеже*) та ін., і відсутність її для *аташе, гуру, імпресаріо, кутюр'є, маестро, рефері, сомельє, шансон'є* та ін.; пор. віднесеність тільки до категорії чол. р. слів на зразок *комвзводу, начтабору, поммайстра*, хоча в новіших словниках уже є зі спільним чол.-жін. р. *завклубу, завскладу* і под.

3.2.2. Однак в оцінюванні обговорюваної тут проблематики слід, з одного боку, враховувати всю сукупність мовних явищ, у яких так чи інакше знаходить відбиття категорія статі особи, а не тільки ті чи інші особливо яскраві випадки, а з другого, — навіть у тих випадках, де справді можна констатувати факт «асиметричного» представлення в мові образів чоловіка і жінки, намагатися утримуватися від надмірної категоричності висновків у кампанії за «депатріархатизацію» vs «фемінізацію» мови, особливо щодо конкретних пропозицій, кроків у цьому напрямі.

По-перше, не можна, безперечно, надавати абсолютного значення як свідченням мовної картини світу в плані адекватності віддзеркалення в ній суспільної свідомості й тим більше суспільного буття, так і силі її впливів на мовну свідомість соціуму. Андроцентризм, являючи собою один з провідних принципів організації граматичного і словотвірного рівнів мов з вираженою категорією роду, а також достатньо помітне явище в структуруванні лексико-семантичного й фразеолого-паремійного рівнів та в побудові текстів, водночас не може, звичайно, розцінюватися як пряма й безпосередня проекція ставлення суспільства до жінки (причому не тільки на сучасному етапі його розвитку, а й, хоча вже й меншою мірою, протягом його історії). Так, попри те, що суспільне місце жінки в історії, наприклад, російського і польського народів було відповідно відносно нижчим і відносно вищим, назви осіб жіночої статі у формах знах. в. мн. відмінюються в російській мові як назви осіб у цілому й узагалі істот: *увидеть дедов, женицин, детей, раков, овец, телят*, але *стола* і т. ін., тоді як у польській — як назви не тільки неосіб, а й неістот узагалі, на відміну від назв осіб чоловічої статі: *zobaczyć dziadów*, але *kobiety, dzieci, raki, owce, telata*, а також *stoły* і т. ін. (хоча пор., зокрема, ритуал цілування руки жінкам польськими чоловіками).

По-друге, у випадках асиметрії мовних образів чоловіка і жінки слід убачати не обов'язково тільки звичайний консерватизм соціуму, тим більше з його традиційною андроцентрично орієнтованою мовною свідомістю, й навіть не завжди консерватизм мовної структури, яка не встигає оперативно реагувати на динамічний світ соціальної дійсності, але також і фактичний стан самої позамовної дійсності, коли мова відбиває те, що є, що переважає, принаймні на даний момент, у самому відображуваному світі (зокрема, у творенні фемінативів, у побудові текстів з участю як дійових осіб чоловіка й жінки, коли він, наприклад, сидить за кермом автомобіля, а вона як пасажирка). Мова зовсім не обов'язково є в цьому плані «кривим дзеркалом». І, отже, для відповідного руху в цій мовній сфері має змінюватися насамперед сама дійсність, тобто має розширюватися присутність самої жінки в тих чи інших сегментах життя, що, зрештою, поступово й відбувається на наших очах.

По-третє, як і в інших явищах конкуренції між новішим і вже наявним у мові, утвердження мовних тенденцій, спрямованих на ослаблення очевидної

невідповідності між реальним місцем жінки в суспільстві, особливо сучасному, і її мовним образом, відбувається в складній взаємодії як з певними контртенденціями — у межах антиномій між змістом і консервативнішою за своєю природою формою, тобто мовою, між потребами в диференціації і уніфікації у сфері позначень чоловіка і жінки, так і з опором самої мовної структури (зокрема, з наявністю структурно «незручних» випадків для творення словотвірних фемінативів). Фактор мовного консерватизму може бути «відповідальним», як було показано, за збереження статус-кво в існуванні не тільки «антижіночих», а й «античоловічих» форм сексизму (наприклад, наявність тільки жіночих назв професій на зразок *швачка* чи *медична сестра* за відсутності або принаймні поки що незатвердження як офіційних назв на зразок *швач*, *медичний брат*: див. 2.1.5), за що сама жіноча половина суспільства, зрозуміло, жодної відповідальності не несе.

Антиномія між тенденціями до диференціації і уніфікації в розвитку мовних категорій виявляється у сфері позначень осіб за статтю як суперечність між потребою в забезпеченні жінок їхніми власними найменуваннями і потребою суспільства в єдиній формі найменування за певною ознакою для осіб обох статей (або незалежно від статі), яка особливо актуальна для офіційних сфер життя, насамперед у сфері власних особових назв:

а) у загальних назвах, наприклад: «науковий ступінь *доктора* історичних наук», звання «*Герой України*»;

б) у власних назвах — у надаванні жінці прізвища. Оскільки в мовах європейських народів це відбувається звичайно на основі прізвища батька або чоловіка, перед нами, звичайно, цілком очевидний вияв принципу андроцентризму, в основі якого лежало усвідомлення належності жінки чоловікові, але питання в тому, чи варто тепер з цим «боротися», а якщо так, то як. Для слов'янських народних мов традиційним тут є, як відомо, шлях диференціації прізвищ (прізвиस्क) чоловіка і жінки засобами словотворення, наприклад: укр. *Іван Коваль* — *Марія Ковалиха* або *Ковалева* і под. («Бігала [Марія] <...> до своєї подруги по економії — молодій й гарній Василю Бондаренкової». — Іван Сенченко. Савка). Саме до цього шляху, до народних мовних традицій, апелюють дотепер, зокрема, представники тих суспільних кіл, які вболівають за збереження «справжньої» національної (української, польської та ін.) мови, пор. заклики не ігнорувати форм прізвищ незаміжніх жінок укр. на **-івна-а** (див. вище), польське на **-ówna-a** [див., наприклад, у листах читачів: Reczek : 66]. У чеській і словацькій мовах ця традиція закріплена офіційно дотепер — як творення прізвищевих форм для жінки за допомогою маркера присвійності від прізвища батька і чоловіка: наприклад, ч. *Novák* — *Nováková*, але в колах феміністичного руху в Чехії в цьому тепер, усупереч традиції, стали вбачати мовну дискримінацію чеських жінок — як з огляду на наявність самої такої моделі «присвійності», що [нібито] консервує підлегле становище жінки в суспільстві, так і за «неслов'янськість» цієї моделі і створення можливих проблем під час перебування чешок за кордоном (оскільки можуть виникати неясності, чи справді носії прізвищ *Novák* і *Nováková* — це чоловік і дружина), а також дискримінацію жінок-іноземок шляхом «чехізації» їхніх прізвищ — у порушенні їхнього права на ідентичність (вияв «чеського шовінізму») [див., наприклад: Архангельская 2011 : 105, 230, 262–264]. Під впливом західноєвропейських мов з їхніми тенденціями до незмінюваності форм прізвищ виникає конкуренція у формах передавання іншомовних жіночих прізвищ: *Thatcherová* / *Thatcher*,

Martyová / *Marty* і т. ін. [див., наприклад: Uličný : 458; Knappová; Šmejrková : 149]. Проте більшість слов'янських літературних мов обрала в XX ст. шлях уніфікації (крім прізвищ прикметникового походження зі збереженням статевого поділу: *Степовий* — *Степова*, *Дзюбишин* — *Дзюбишина*, подружжя письменників *Василь Королів* — *Наталена Королева*; утім, наприклад, в українській мові прізвища, похідні від присвійних прикметників, також здебільшого вже не «фемінізуються»: це моделі *Іван* — *Марія Ковалів*, *Андрусів*, *Яцків* і под. і меншою мірою *Іван* — *Марія Панчишин*, *Лесин*, *Савчин* і под.²⁰): *Іван* — *Марія Коваль* і под. Третій шлях демонструє прагнення жінок до якомога збалансованішого поєднування тенденцій до уніфікації й диференціації — це збереження жінкою після одруження родового (дівочого) прізвища з додаванням прізвища чоловіка (як з «іконічним» порядком компонентів — спочатку родове, а потім набуте прізвище: *Людмила Старицька-Черняхівська* і под., так і навпаки — ніби з підкресленням більшої «належності» жінки чоловікові: *Варвара Губенко-Маслюченко* — дружина Павла Губенка, тобто письменника Остапа Вишні, *Кіра Кундзіч-Городецька* — дружина Олексія Кундзіча). Але, оскільки аналогічні акти з боку чоловіків, як відомо, досить рідкісні (наприклад, після одруження 1934 року французькі вчені Фредерік Жоліо та Ірен Кюрі взяли собі спільне прізвище *Жоліо-Кюрі* — *Joliot-Curie*; за деякими даними, Всеволод Мейєрхольд після одруження з Зінаїдою Райх додав до свого прізвища її, хоча під таким подвійним прізвищем він звичайно не фігурував — див. інтерв'ю з онуком В. Мейєрхольда: газ. «Совершенно секретно», 2004, № 8, с. 19; колишній президент Чехословаччини Томас Масарик після одруження з американкою Scharlotte Garrigue став носити ім'я *Tomas Garrigue Masaryk* [див.: Архангельская 2011 : 56]), навіть цей третій шлях поки що не став свідченням віднайдення симетрії між номінуванням чоловіків і жінок у цій сфері.

Можна згадати, як це питання обговорювалося, зокрема, під час роботи над новою редакцією українського правопису в другій половині 1920-х рр. [див. про це: Синявський : 97–98; Єфремов : 360–361; УП-1928 : 71–72]. Тоді спочатку було пропоновано тільки афіксальні форми як такі, що найбільше відповідають традиціям української мови: *Іван Чуб* — *Ганна Чубова* (з невизнанням невідмінюваних форм на зразок *Ганна Чуб*), але, як пише С. Єфремов, «комуністи обстоювали, що жіночі прізвища не повинні одмінюватися од чоловічих, бо це ніби знаменує приниження жінки, залежність її од чоловіка, присвійність її чоловічій статі. <...> Коли більшість комісії з ними була не згодилася, голова (комісар Шумський) загрозив навіть протестами від “женвідділа”, маніфестаціями передових жінок і т. п.», і більшістю голосів була ухвалена варіантність з таким порядком: *Ганна Чуб* або *Чубова*. В остаточній редакції, за словами О. Синявського, «не знехтувано й традиції села, й нових звичок міста»: *Іван Чуб* (*Ніс, Шевченко, Швець, Антонович*) — *Ганна Чубова* (*Носова, Шевченкова, Шевцева, Антоновичка* і т. ін.) або, «згідно з новими умовами життя» і за бажанням власниці прізвища чи її батьків, *Ганна Чуб* (*Антонович* і т. ін.); *Іван Малинка* (*Гамалія* і т. ін.) — *Ганна Малинка* (*Гамалія* і т. ін.) або ж, за бажанням, *Малинчина*, *Гамаліївна* і т. ін.

²⁰ Пор. також засвоєння слов'янських родозмінюваних прізвищ у формі чол. р. не тільки іншими мовами (наприклад, англ. *Ann Dudinsky* / *Ivanov* / *Hnatyshyn*, у тому числі й прізвища зарубіжних феміністок слов'янського походження: *Marta Bohachevsky-Chomiak*), але й у ряді випадків самими носіями слов'янських мов у цих країнах: наприклад, укр. *пані Кривий*, *Марія Чорний* (у західній українській діаспорі) і под.

Задля об'єктивності слід тільки додати до цього, що такого роду моделі «присвійності», з одного боку, можуть стосуватися не тільки осіб жіночої статі — як дочок своїх батьків і дружин своїх чоловіків, а й осіб чоловічої статі — як синів своїх батьків: укр. *коваль* — *коваленко*, *Коваль* — *Коваленко*, а з другого, — можуть утворюватися на основі не тільки назв осіб чоловічої статі, але й назв осіб жіночої статі (хоча, звичайно, й значно рідше: див. 2.1.5): *вдова* — *вдовенко* / *Вдовенко*, *Маруся* — *Марусенко*, *Марусяк*.

По-четверте, у мовах з давно вже сформованим андроцентричним принципом граматичної та словотвірної будови, до яких належить і українська, система назв осіб жіночої статі, особливо за їхнім соціальним статусом, родом занять, етнічною належністю та місцем народження / проживання, переважно змушена постійно «наздоганяти» систему відповідних назв осіб чоловічої статі (за винятком окремих випадків протилежного спрямування на зразок *вдова* — *вдівець*, *стриптизерка* — *стриптизер*: див. 2.1.5), неминуче, однак, відстаючи від неї, — навіть тоді, коли в самій соціальній дійсності вже з'являються об'єктивні підстави для відповідного позначення жінки й семантичний фактор номінації, таким чином, уже може вступати в дію. Крім того, що словотворчі процеси фемінізації за самою своєю природою не здатні усунути слідів похідності, а отже, і вторинності мовного образу жінки на фоні образу чоловіка в структурі цих мов, вони, як уже відзначалося (див. п. 2.1), мають свої обмеження в реалізації й можуть викликати до себе неоднакове ставлення з боку мовного колективу.

Активізована останнім часом тенденція до творення суфіксальних фемінативів — у своїй основі, безперечно, цілком виправдана з погляду як дотримування традицій словотворення української мови, так і забезпечення жінок їхніми власними найменуваннями — стала, однак, поширюватися в певних сегментах сучасного публічного мовного простору вже майже автоматично, нерідко призводячи як до сплутування й нівеляції виражальних ресурсів різних стилів і жанрів літературної мови (з одного боку, до того чи іншого спрощення її стилістики, до зниження й навіть огрублення конотації таких дериватів, наприклад: *мер* — *мерка міста*, *нардеп* — *нардепка*, *мовознавець* — *мовознавка*, *персонаж* — *персонажка*: наприклад, УМ, 3.09.2019, с. 13, а з другого, — до такого ж недоречного піднесення їхнього стилістичного статусу: *лікарка-епідеміологиня*, *криміналогиня*), так і до семантичної нечіткості та дифузності в застосуванні цих назв.

Можлива неоднозначність розуміння, а отже, й небажаність уживання таких неофемінативів виникає насамперед у випадках, коли маються на увазі:

а) певний соціальний статус як такий (рід занять, посада, звання тощо), представником якого може бути як чоловік, так і жінка, наприклад: «треба звернутися до *лікаря*», «вчитися на *інженера*», «піти в *інженери* (*інженером*)»; зокрема, в складі офіційних звань, назв професійних свят, закладів тощо: «Заслужений *учитель* України» (але на позначення самої жінки, яка є носієм цього звання, цілком доречним є, звичайно, вживання фемінатива: «вона заслужена *вчителька* України»), *День учителя*, *Будинок учителя*; «*Герой* України» — звання. Варто, безперечно, визнати небажаними в контекстах, де мається на увазі не стільки власне представниця певного соціального статусу, як сам цей статус, уживання на зразок: «Вона йде у відставку з посади *міністерки*» (5-й т/к, 16.07.2019), де ніби передбачається, що це посади тільки для жінки, а не для людини взагалі, «Президент усунув від

обов'язків *губернаторки* Сумської області Ніну Гаркаву» (СТБ, «Вікна», 24.11.2006), «Тереза Мей залишає посаду *прем'єрки* Великобританії» (т/к «24», 7.06.2019: рухомий рядок новин), «Юлія Тимошенко балотується у *президентки*» (СТБ, «Вікна», 27.03.2014), «кандидатка в народні *депутатки*», «Вона виступила *адвокаткою* у справі <...>» (СТБ, «Вікна», 10.04.2002). Можливий шлях «демаскулізації» для подібних випадків — це застосування паралельного вживання іменників чол. і жін. р.: «режим харчування *школяра / школярки*» або *школярки / школяра*, «автомобіль для *інвалідів / інвалідок*», «*Герой / Героїня* України», але він ускладнює структуру назви або висловлення в цілому і все одно лишає наявність «мовної дискримінації» щодо особи як не жіночої, так чоловічої статі — залежно від порядку слів;

б) включення особи жіночої статі за її соціальним статусом до певного ряду (групи, верстви тощо), представниками якого є й (причому поки що в основному) особи чоловічої статі: «Вона найкраща *агрономка* в районі» (т/к СТБ, «Вікна», 3.09.2004) — виникає неясність: найкраща серед усіх представників цієї професії в районі чи тільки серед агрономів-жінок? (пор., з іншого боку, цілком адекватне в семантико-комунікативному плані — в інших семантико-синтаксичних позиціях — уживання цього фемінатива: «*Агрономка* натякала на те, що вона торік першою почала хлібоздачу державі». — Олесь Гончар); «*головна фахівчиня* Міністерства охорони здоров'я» (т/к СТБ, «Вікна», 27.11.2002; офіційна назва цієї посади — *головний спеціаліст*), пор., наприклад, *старша медсестра*, яка є старшою саме серед медсестер лікарні; «Одна з *керівниць* АМКУ Агія Загребельська» (УП, 11.06.2019). Пор., наприклад, істотно відмінне визначення місця видатних представниць вітчизняної культури в контекстах на зразок: «Леся Українка (Марія Заньковецька, Соломія Крушельницька) належить до найвизначніших українських *поетів / поетес (акторів / актрис, співаків — співачок)*»²¹.

У разі послідовного практичного втілення прагнень до системної «демаскулізації» слов'янських мов коло питань і сумнівів щодо доцільності реформування «гендерно чутливих» елементів їхніх структур уявляється надзвичайно широким, особливо у сфері словотворення (наприклад, чи можна вважати гендерно коректним висловлення: «*Кавалерами* ордена «Мати-героїня» в 1994 році стали 14 жінок»?), але також і в граматиці, пор., наприклад, пропозицію вживати не *хтось сказав*, якщо це стосується жінки, а — всупереч не тільки настановам «офіційної» літературної мови, а й звичайного мовного узусу — *хтось сказала* або форму мн. *хтось сказали* [Синчак : 133].

Зокрема, неминуче постають питання:

1) щодо адекватності застосування таких традиційних формул лексикографічної практики в подаванні відповідних розрядів слів та їх тлумаченні:

а) назв осіб жіночої статі — не з окремим тлумаченням, а через відсилання до відповідних назв осіб чоловічої статі (у разі наявності таких), що може трактуватися тепер як один з «проявів мовного сексизму»²² (хоча це практикується, звичайно, тільки з метою відбиття системності словотвірних

²¹ Так, говорячи про категорію «спільної статі», яка звичайно маніфестується назвами осіб чоловічої статі, О. Єсперсен зауважував, зокрема: «<...> Але значно більша похвала — сказати про місис Браунінг, що вона *a great poet*, ніж *a great poetess*» [Єсперсен : 270].

²² Див., наприклад: [Мамчич : 68] (характерно, до речі, що в назві самої статті, тобто в авторській метамові, фігурують одиниці у формі «генеричного» чол. р.: *виконавці дії, носії ознак*).

відношень і для компактності словникових статей): *балакуха* — жін. до *балакун*, *фельдшерка* — жін. до *фельдшер*²³. Крім того, що застосування такої формули тлумачення йде врозріз з ідеологією гендерної лінгвістики, воно в певних випадках може вступати також у явну суперечність з фактами реальної мовної дійсності:

– по-перше, у таких, наприклад, випадках, як *лікарка* і особливо *вчителька*, адже, як відомо, їх тепер у нас набагато більше, ніж лікарів-чоловіків і вчителів-чоловіків, а ще більшою мірою — у випадках на зразок *феміністка* або *стриптизерка*, що їх словники також можуть подавати за формулою «Жін. до *фемініст (стриптизер)*», хоча з погляду реальних словотворчих процесів вторинними тут є якраз одиниці на позначення чоловіків (пор., наприклад, такі факти явної непослідовності в побудові гніздових статей з назвами осіб обох статей у відомому словнику російської мови — з одного боку: *стенографистка*, ж. <...> // м. *стенограф* и *стенографист*; *жеманник*, м. <...> // ж. *жеманница*: Ожегов);

– по-друге, можливо, що в певних випадках також з іншим типом реальних словотвірних відношень — не похідності фемінативів від маскулінативів (наприклад, *інженер* — *інженерка*), а спільного їхнього походження від якогось третього твірного слова, тобто їхньої кодеривації (наприклад, *Україна* — *українець* / *українка*). Пор., наприклад: «На нашу думку, ця концепція [обов'язковості традиційного виведення фемінативів від відповідних слів чол. р. — *О. Т.*] не враховує досягнутої в ХХ ст. повної рівноправності жінок з чоловіками. *Владимировна* і *комсомолка* явно мотивуються словами *Владимир* і *комсомол*, а не позначеннями чоловіків *Владимирович* і *комсомолец*. Більше того, така мотивація стає, а можливо, й уже стала реальністю російської мови також і для слів типу *учительница*, *трактористка*, *одесситка*» [Карпенко : 21; див. виклад концепції, що її критикує автор цитованої статті: *Русская грамматика*, т. 1 : 200–204; див. також огляд різних поглядів на цю проблему: *Земская* 1970; *Архангельская* 2011 : 29–31];

б) назв осіб чоловічої статі за національністю, місцем проживання тощо — у межах статті до форм їхньої граматичної множини, а не окремо: *українці*, мн. (одн. *українець*, ч.) — народ...; *кияди*, мн. (одн. *киядин*, ч.) — жителі, населення Києва, тоді як корелятивні назви осіб жіночої статі *українка*, *киядка* подаються в окремих статтях, оскільки формою множини до *українка* є *українки* і т. д.;

в) відповідних відносних прикметників — з відсиланням до твірних іменників на позначення осіб тільки чоловічої статі, а також відповідного абстрактного явища: *дилетантський* — стос. до дилетанта, дилетантства (СУМ-20), тоді як до дилетантки ця ознака ніби не стосується, оскільки у власне словотвірному плані це слово не може мати відносного прикметника; навіть так: *феміністичний* — стос. до фемінізму, до фемініста (СУМ-11), але не до феміністки;

2) щодо гендерної «справедливості» стосовно наявності таких різновидів «гендерної метафори», а також «гендерної контамінації», як:

²³ За такими або подібними формулами — з відсиланням до назв осіб чоловічої статі — звичайно подають фемінативи також у словниках інших слов'янських мов. Хоча в деяких із них паралельно застосовують (як видається, непослідовно) статті-відсилання і статті з окремими тлумаченнями, наприклад, у SWJP — з окремими тлумаченнями: *członkini* і *członek*, *koleżanka* і *kolega*, *biznesmenka* і *biznesmen*, але *sprzedawczyni* — форма жін. р. від ім. *sprzedawca* (так само *amatorka* та ін.).

а) уживання в позиції прикладки та іменного присудка до іменників жін. р. на позначення неістот слів з вихідними значеннями осіб у формах як жін., так і чол. р. або тільки чол. р.: *країни-переможниці(-учасниці) / країни-переможці(-учасники), ракета-носіє*, тоді як до іменників чол. і сер. р. уживаються форми тільки чол. р.: «Досвід (життя) — найкращий *учитель*» [див., наприклад: Янко-Триницкая : 209]. У певному сегменті мовної практики та в закликах до гендерної рівності тепер подають тільки *країни-учасниці* [див., наприклад: Иванова : 78]; на заняттях гендерних курсів: «— Книга — наш *друг*» (тренерка виправляє: *подруга*) [Пузиренко : 175]; у мовній практиці: «*країни-господарки* світових чемпіонатів з футболу» (ICTV, «Факти», 27.05.2015), «мутація не вбиває *клітину-носіє*ку [соматичної мутації]» (СУМ-20: з ілюстрації до ст. *носіє*ка), у мовно-редакційній практиці інформаційної програми «Вікна» на т/к СТБ: «компанії — *операторки* реклами», «Україна не стала кандидаткою у члени НАТО», «Україна стане членкинею НАТО»;

б) переважання назв осіб за родом занять, характерною ознакою і т. ін. саме чоловічої статі (у всякому разі у формі чол. р.) при перенесеннях їх на позначення різноманітних пристроїв, механізмів і тварин: *лічильник, підлогонатирач, передавач, радіоприймач; буревісник* (птах), *ковалик, кравчик* (жуки), *косарик* (комаха; рослина), *лоцман* (риба), *нирець* (птах), *пересмішник* (птах), *ревун* (мавпа), *секретар* (птах), *ткачик* (птах), *чистильник* (риба), а також звичайного творення назв різноманітних людиноподібних істот та механізмів, створюваних на службу людині, у формі іменників саме чол. р. на зразок *гуманоїд, андроїд, робот* (див. п. 2.2);

в) надавання кличок, зокрема, новонародженим лошатам у формі «іконічного» поєднання компонентів кличок «батьків» — спочатку самця-жеребця, а потім уже самиці-кобили: рос. *Бунчук + Ясная = Буян* (радянський к/ф «Смелые люди»).

3.2.3. Однак за будь-яких варіантів розвитку ситуації з досягненням гендерної рівності — як у суспільстві в цілому, так і в мовному коригуванні та плануванні — численні й різноманітні сліди мовного «патріархату» (утім, як і сліди мовного «матріархату» — зрозуміло, значно меншою мірою) в структурах мов народів європейської цивілізації, зокрема в слов'янських і романських, безперечно, лишатимуться, хоча, звичайно, і в дещо вже ослабленому вигляді.

З одного боку, це зумовлюється як особливостями граматичних і словотвірних мовних структур, що, як відомо, дуже повільно змінюються з плином часу, так і всією попередньою історією відповідних мовних соціумів, яку дуже важко переписувати. Так, якщо брати сферу власних назв, топонімія, наприклад, все одно буде значно більше представлена назвами, похідними від назв чоловіків (факт, що на нього також звертає увагу феміністична лінгвістика як на вияв сексизму) — князів, царів і королів, воїнів і першовідкривачів нових земель, діячів культури, науки, літератури, винахідників та ін., ніж від жінок. Попри заклики до того, що жінка має право на позначення своєю власною назвою, а не назвою чоловіка, невідомо, чи суспільство погодилося б на те, щоб, зокрема, в прізвищах, носіями яких є жінки, були вилучені або якимось замінені компоненти, що цілком однозначно свідчать про їхню належність спочатку саме чоловікам: див. у п. 2.2 прізвища на зразок нім. *Mann, Kellermann, Kleinmichel*, англ. *Thomson, Littlejohn* і под. Хоча це

якраз ті мовні сфери, що відносно повніше можуть піддаватися свідомому регулюванню з боку суспільства.

Якщо змінити усталений досі порядок слів у моделях, наприклад, *юнаки і дівчата* на *дівчата і юнаки*, що вже можна простежити не тільки в закликах гендерного руху, а й у самій мовній практиці, на місце «патріархату» може прийти «матріархат», але мовна дискримінація (якщо, звичайно, це вважати саме дискримінацією) представників як не однієї, так іншої статі все одно лишається. І вже в будь-якому разі, очевидно, не буде змінено порядок слів, наприклад, у парах *Адам і Єва*, *Ромео і Джульєтта*. А запровадження у відповідних контекстах обов'язкового паралелізму з наведенням назв не тільки самих чоловіка й жінки / жінки й чоловіка, але й тих чи інших їхніх ознак, дій, по-перше, реально можливе лише для писемної мови, по-друге, призводить до створення громіздких синтаксичних структур, не усуваючи, однак, самого «сексизму».

У назвах ознак і дій — у словоформах атрибутивних частин мови та дієслів (ці назви, звичайно, стосуються не тільки осіб, але і їх також) — вихідною (реєстровою) формою (у тому числі в словникових статтях) лишається все-таки форма чол. р. (із зазначенням форм жін. і сер. р. уже як похідних): *високий*, *-а*, *-е*, так само: *перший*, *мій* і т. ін.; у дієслівних формах мин. ч.: *набриднути...*, мин. *набрид*, *-ла*, *-ло* і *набриднув*, *-ула*, *-уло*.

З другого ж боку, оскільки між чоловіками й жінками завжди зберігатиметься належність не тільки до різних біологічних статей, але й на цій основі — до значною мірою відмінних у соціальному, а відповідно й у психологічному плані суспільних категорій, як одні, так і інші завжди будуть, тією чи іншою мірою відчуваючи свою «статеву солідарність», усвідомлювати ніби певне взаємопротиставлення — протиставлення, яке, звичайно, у сучасних цивілізованих суспільствах далеко вже не те, що було в попередні періоди історії людства. Цей фактор постійно буде живильним середовищем для виникнення все нових і нових явищ мовного «сексизму» (переважно, звичайно, «несерйозних» — у вигляді жартів, хоча нерідко й ризикованих, провокаційно загострених і гіперболізованих, мовної гри тощо) — в образній системі мови, у фразеології, у кліше-стереотипах, як, наприклад, у сучасній російській мові: з одного боку, «Женщина за рулем — как обезьяна с гранатой», «Все бабы — стервы», створення образу гарної, але тупуватої «блондинки»²⁴, з другого ж: «Все мужики — сволочи», «Муж обьелся груш» і под.

ЛІТЕРАТУРА

- Архангельская А. Сексизм в языке: мифы и реальность. Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2011.
- Архангельская А. К вопросу о степени андроцентризма языков постпатриархатного типа. *Slavia*. 2016. Ročn. 85. Seš. 2. С. 150–165.
- Бортник Г. В. «Обидная» категория. *Рус. речь*. 2001. № 2. С. 51–54.
- Булыгина Т. В., Шмелев А. Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). Москва : Языки рус. культуры, 1997.

²⁴ Пор., однак, таке оцінювання подібних фактів у певних суспільних колах: «Дискримінація виявляється у використанні в чоловічому мовленні пейоративної оцінки жінок, що залишається безкарним. Чоловіки мають схильність використовувати зневажливу тональність і лексику стосовно жінок» [Гендерна лінгвістика... : 388].

- Гарбацкі У. Гід па фэмінізацыі беларускай мовы (Nomina agentis і некаторых іншых асабовых намінацыяў). Вільня, 2016.
- Гендерна лінгвістыка в Україні: історія, теоретичні засади, дискурсивна практика / Т. А. Космеда, Н. А. Карпенко, Т. Ф. Осіпова, Л. М. Саліонович, О. В. Халіман ; за ред. Т. А. Космеди. Харків; Дрогобич : Коло, 2014.
- Гендерні медійні практики : навч. посіб. з гендер. рівності та недискримінації для студентів вищ. навч. закладів / С. Штурхецький (ред.). Київ, 2014.
- Гендерні питання в засобах масової інформації : матеріали на допомогу працівникам ЗМІ та організаторам курсів з гендер. проблематики / упоряд. І. Ігнатова, О. Куц. Київ, 1997.
- Есперсен О. Философия грамматики. Москва : Изд-во иностр. лит., 1958.
- Єфремов С. Щоденники 1923–1929. Київ : Газ. «Рада», 1997.
- Земская Е. А. О соотношении однокоренных существительных мужского и женского рода со значением лица. *Рус. яз. в нац. шк.* 1970. № 5. С. 4–10.
- Земская Е. А., Китайгородская М. В., Розанова Н. Н. Особенности мужской и женской речи. *Русский язык в его функционировании : Коммуникатив.-прагмат. аспект* / отв. ред. Е. А. Земская, Д. Н. Шмелев. Москва : Наука, 1993. С. 90–135.
- Иванова Л. За еманципация и в езика. *Български език.* 1984. Год. 34. Кн. 1. С. 77–78.
- Ивић М. Нека запажања о броју и роду у српскохрватском језику. *Јужнословенски филолог.* 1989. Т. 45. С. 27–44.
- Карпенко Ю. О. Про основні тенденції розвитку сучасної російської мови. *Мовознавство.* 1988. № 2. С. 15–23.
- Кирилина А. В. Развитие гендерных исследований в лингвистике. *Филол. науки.* 1998. № 2. С. 51–58.
- Кісь О. Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в сучасній Україні. *І (незалеж. культурол. часопис).* Львів, 2003. № 27. С. 37–58.
- Клід Г. Сексуальне переслідування: реальність чи вигадка. *Сучасність.* 1995. Число 6. С. 73–87.
- Ластовкина О. Э. Функционально-семантическая категория пола в лингвистическом и социологическом аспектах (на материале микрополя женского пола в современном немецком языке) : дис. ... канд. филол. наук. Киев, 1995.
- Мамчич І. П. Гендерна асиметрія в назвах осіб, виконавців дії та носіїв ознак. *Дослідження з лексикології і граматики української мови.* Дніпропетровськ, 2007. Вип. 5. С. 66–73.
- Нещименко Г. П. Отражение «гендерных» проблем в славянском словообразовании. *Відображення історії та культури народу в словотворенні.* Київ: Видавн. дім Дмитра Бурого, 2010. С. 192–207.
- Павличко С. Фемінізм. Київ : Основи, 2002.
- Пипер П. О грамматикализации сербских феминативов. *П. Пипер. Лингвистичка славистика : Студије и чланици.* Београд : Славистичко друштво Србије, 2014. С. 145–155.
- Пипер П. О социјалним феминативима у српском и другим словенским језицима. *Јужнословенски филолог.* 2016. Књ. 72. Св. 3–4. С. 35–65.
- Потапов В. В. Многоуровневая стратегия в лингвистической гендерологии. *Вопр. языкознания.* 2002. № 1. С. 103–130.
- Пузиренко Я. В. Агентивно-професійні назви осіб жіночої статі в лексикографічному описі та узусі : дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2004.
- Радић Ј. Доследна «феминизација»: испољавање свести о равноправности полова или пут у менталну деградацију. *Филолог.* Београд, 2013. 8/IV. С. 25–36.
- Русская грамматика : в 2 т. / гл. ред. Н. Ю. Шведова. Москва : Наука, 1980.
- Садойські П. Інавації 90-х гадоў у мове беларускіх недзяржаўных выданняў. *Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы.* Мінск : Беларускі кнігазбор, 2001. С. 222–234.

- Семиколенова О. І., Шиліна А. Г. Гендерний аспект сучасної мовної політики (міжнародний досвід і українська перспектива). *Мовознавство*. 2006. № 4. С. 32–40.
- Синчак О. Гендерована мова: вектори влади і впливу. *Гендер для медій* : підруч. із гендер. теорії для журналістики та ін. соціогуманітар. спеціальностей / за ред. М. Маєрчик, О. Плахотнік, Г. Ярманої. Вид. 3-тє, випр. і допов. Київ: Критика, 2017. С. 117–134.
- Синявський О. Коротка історія «Українського правопису». *Культура українського слова*. Харків; Київ : Літ. і мистецтво, 1931. 36. 1. С. 93–112.
- Сумрова В. Нови явления при названията за лица жени. *Български език*. 2018. Год. 65. Кн. 3. С. 73–80.
- Тараненко О. О. Явище історико-мовної міфотворчості в сучасному українському суспільстві. *Мовознавство*. 2011. № 6. С. 23–24.
- Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець ХХ — початок ХХІ ст.). Київ : Видавн. дім Дмитра Бураго, 2015.
- Тетерятник В. Більше ніж правопис. Київ : Мислене древо, 2008.
- Фоменко О. С. Гендер і мова. *Основи теорії гендеру* : навч. посіб. / відп. ред. М. М. Скорик. Київ : К.І.С., 2004. С. 455–473.
- Чекалина Е. М. Язык современной французской прессы. Ленинград : Изд-во Ленинград. ун-та, 1991.
- Чередниченко О. І. Про мову і переклад. Київ : Либідь, 2007.
- Шаров К. С. На темной стороне политкорректности: гендерно-нейтральный новояз. *Вопр. философии*. 2010. № 3. С. 30–44.
- Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Київ: Нац. акад. наук України, 2000.
- Янко-Триницкая Н. А. Наименование лиц женского пола существительными женского и мужского рода. *Развитие словообразования современного русского языка*. Москва : Наука, 1966. С. 167–210.
- Bešter M. Raba poimenovanj za ženske osebe v uradovanih besedilih. *XXXIII. Seminar slovenskega jezika, literature in culture : Zb. predavanj*. Ljubljana, 1997. S. 9–23.
- Bilaniuk L. Gender, language attitudes, and language status in Ukraine. *Language in Society*. 2003. Vol. 32. N 1. P. 47–78.
- Bodine A. Androcentrism in prescriptive grammar: Singular «they», sex-indefinite «he», and «he or she». *Language in Society*. 1975. Vol. 4. N 2. P. 129–146.
- Bugarski R. Jezik i kultura. Beograd, 2005.
- Bull T. Male power and language planning: the role of women in Norwegian language policy. *International Journal of the Sociology of Language*. 1992. N 94. P. 166–170.
- Čmejrková S. Jazyk pro druhé pohlaví. *Česky jazyk na přelomu tisíciletí* / F. Daneš a kolektiv. Praha : Academia, 1997. S. 146–158.
- Crystall D. The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge etc. : Cambridge : University Press, 1987.
- The Feminist Critique of Language / ed. by D. Cameron. London; New York; Routledge, 1999.
- Gender across languages : The linguistic representation of women and men : in 3 vol. / ed. by M. Hellinger, H. Bussmann. Amsterdam; Philadelphia : J. Benjamins, 2001.
- Gershuny H. L. Sexist semantics in the dictionary. *ETC (A Review of General Semantics)*. 1974. Vol. 31. N 2. P. 159–169.
- Graham A. The making of a nonsexist dictionary. *ETC (A Review of General Semantics)*. 1974. Vol. 31. N 1. P. 57–64.
- Guentherodt I. Androzentrische Sprache in deutschen Gesetzestexten und der Grundsatz der Gleichbehandlung von Männern und Frauen. *Muttersprache*. 1983/84. Bd 94. N 3–4. S. 271–289.
- Hampares K. J. Sexism in Spanish lexicography? *Hispania*. Wichita, 1976. Vol. 59. N 1. P. 100–109.

- Handke K. Stosunek Polek do nurtów feministycznych i języka. *Polszczyzna ali Polacy u schyłku XX wieku* / pod red. K. Handke, H. Dalewskiej-Greń. Warszawa : Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 1994. S. 341–359.
- Hellinger M. Revising the patriarchal paradigm. Language change and feminist language politics. *Language, Power and Ideology. Studies in Political Discourse* / ed. R. Wodak. Amsterdam; Philadelphia : J. Benjamin, 1989. P. 273–288.
- Hellinger M. Sexist language. *Encyclopedia of Language and Linguistics* / ed.-in-chief K. Brown. 2nd ed. Oxford : Elsevier, 2006. P. 9547–9554.
- Hill P. Sex and gender in Croatian and other languages. *Croatian Studies Review*. 2014. P. 85–103.
- Hill P. M., Koleva K. Sex and gender in Serbian and Bulgarian: A comparative study. *Deutsche Beiträge zum 16. Internationalen Slavistenkongress: Belgrad 2018* (Die Welt der Slaven : Sammelbande / Сборники. Bd 63) / hrsg. von S. Kempgen, M. Wingender, L. Udolph. Wiesbaden, 2018. S. 147–156.
- Houdebine A.-M. Le français au féminin. *La linguistique*. 1987. Vol. 23. Fasc. 1. P. 13–34.
- Jurasz A. Lingwistyka feministyczna w RFN. *Język a kultura. T. 9 : Płeć w języku i kulturze* / pod red. J. Anusiewicz i K. Handke. Wrocław : Wiedza o Kulturze, 1994. S. 201–209.
- Karwatowska M., Szpyra-Kozłowska J. Lingwistyka płci: Ona i on w języku polskim. Lublin : Wyd-wo UMCS, 2005.
- Key M. Male and female Language. New York : The Scarecrow Press, 1975.
- Klajn I. Neologisms in present-day Serbian. *International Journal of the Sociology of Language*. 2001. N 151. P. 89–110.
- Knappová M. Naše a cizí přijmení v současné češtině. Liberec : AZ KORT, 2008.
- Lakoff R. Language and woman's place. *Language in Society*. 1973. Vol. 2. N 1. P. 45–80.
- Lakoff R. Language and woman's place. — New York : Harper Colophon Books, 1975.
- Maggio R. The Nonsexist world finder : A Dictionary of gender-free usage. Boston : Beacon Press, 1989.
- Pančiková M. Rozvojové tendencie poľskej, slovinskej a slovenskej lexiky na prelome tisícročia. *XIII. medzinárodný zjazd slavistov v Eubľane : Príspevky slovenských slavistov*. — Bratislava, 2003. — S. 228.
- Pusch L. F. Alle Menschen werden Schwestern. Frankfurt/M. : Suhrkamp, 1990.
- Reczek J. [Rec.:] Nalibow K. L. Genus versus sexus. Professional Titles, Working Titles and Surnames for Women in Contemporary Standard Polish. Frankfurt/M., 1973. *Język polski*. 1975. T. 55. N 1. S. 66.
- Rytel-Kuc D. [Rec.:] Miemitz B. Motivation zur Motion. Zur Bezeichnung von Frauen durch Feminina und Maskulina im Polnischen. Frankfurt am Mein, 1993. *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*. 1996. T. 33. S. 389–391.
- Scheller-Boltz D. Feminativa im Spannungsfeld von Usus, Norm und Ideologie: ein polnisch-russischer Vergleich. *Wiener Slavistischer Almanach*. 2018. 81. S. 105–130.
- Slowotwórstwo / Nominacja [seria «Komparacja współczesnych języków słowiańskich»] / red. I. Ohnheiser. Opole : Uniwersytet Opolski, 2003.
- Sponder D. Man Made Language. London: Pandora Press, 1980.
- Sprachwandel und feministische Sprachpolitik / M. Hellinger (hrsg.). Opladen, 1985.
- Stabej M. Seksizem kot jezikovnopolični problem. *XXXIII. Seminar slovenskega jezika, literature in culture : Zb. predavanj*. Ljubljana, 1997. S. 57–68.
- Trömel-Plötz S. Frauensprache — Sprache der Veränderung. Frankfurt /M. : Fischer, 1982.
- Uličný O. [Виступ у дискусії] *Záznamy z diskusie k predneseným referátom : XI. medzinárodný zjazd slavistov* (Bratislava 1993). Bratislava, 1998. S. 458.
- Valdřová J. Gibt es eine feministische Linguistik in der tschechischen Sprachwissenschaft? *New approaches to gender and queer research in Slavonic studies* / D. Scheller-Boltz (ed.). Wiesbaden, 2015. S. 293–305.

Zygmunt A. E. On przynosi pieniądze, a ona buja dziecko, czyli jak role mężczyzny i kobiety w rodzinie postrzega «Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN». *Poradnik językowy*. 2010. Zesz. 5. S. 62–72.

ДЖЕРЕЛА

Засоби масової інформації:

ВЗ	—	«Високий Замок» (газ., м. Львів)
ГПУ	—	«Газета по-українськи»
Д	—	«День» (газ.)
Дз. т.	—	«Дзеркало тижня» (газ.)
Е	—	«Експрес» (газ., м. Львів)
КВ	—	«Київські відомості» (газ.)
Кр.	—	«Критика» (часопис)
ЛУ	—	«Літературна Україна» (газ.)
Ст. н.	—	«Столичные новости» (газ.)
Суб. п.	—	«Суботня пошта» (газ., м. Львів)
УМ	—	«Україна молода» (газ.)
УП	—	«Українська правда» (інтернет-видання)
УУ	—	«Урок української» (журнал)
УТ-1	—	Українське телебачення — Перший канал (тепер це Перший національний телеканал).

Довідкові видання

КП 1995	Класифікатор професій (ДК 003 – 95). Київ : Держстандарт України, 1995.
КП 2010	Класифікатор професій : ДК 003 : 2010. Київ : Соцінформ, 2010.
Ожегов	Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. Изд. 4-е, доп. Москва : Азбуковник, 1999.
СУМ-11	Словник української мови : в 11 т. Київ : Наук. думка, 1970–1980.
СУМ-20	Словник української мови : в 20 т. Київ : Наук. думка; Український мовно-інформаційний фонд, 2010–2019. Т. 1–10.
УП-1928	Український правопис. Харків : Держ. вид-во України, 1928.
УП-2019	Український правопис. Київ : Наук. думка, 2019.
Femme 1999	Femme: j'écris ton nom... Guedi d'aide à la féminisation des noms de métiers, titres, grades et fonctions. Paris, 1999.
SWJP	Słownik współczesnego języka polskiego / red. nauk. B. Dunaj. Warszawa : Wyd-wo WILGA, 1996.
Webster 1993	Merriam-Webster's Collegiate Dictionary. Springfield (Massachusetts, U.S.A.) : Merriam-Webster Inc., 1993. — 10th ed.

REFERENCES

- Arhangel'kaya A. (2011). Seksizm v yazyke: mify i real'nost'. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. [In Russian].
- Arhangel'kaya A. (2016). K voprosu o stepeni androcentrizma yazykov postpatriarhatnogo tipa. *Slavia*. Ročn. 85 (2), 150–165. [In Russian].
- Bešter M. (1997). Raba pojmenovanj za ženske osebe v uradovnih besedilih. *XXXIII. Seminar slovenskega jezika, literature in culture: zb. predavanj*. Ljubljana, 9–23.
- Bilaniuk L. (2003). Gender, language attitudes, and language status in Ukraine. *Language in Society*. Vol. 32 (1), 47–78.

- Bodine A. (1975). Androcentrism in prescriptive grammar: Singular «they», sex-indefinite «he», and «he or she». *Language in Society*. Vol. 4 (2), 129–146.
- Bortnik G. V. (2001). «Obidnaya» kategoriya. *Russkaya rech*, (2), 51–54. [In Russian].
- Bugarski R. (2005). Jezik i kultura. Beograd.
- Bull T. (1992). Male power and language planning: the role of women in Norwegian language policy. *International Journal of the Sociology of Language*, (94), 166–170.
- Bulygina T. V., Shmelev A. D. (1997). Yazykovaya konceptualizaciya mira (na materiale russkoj grammatiki). Moscow: Yazyki russkoj kul'tury. [In Russian].
- Chekalina E. M. (1991). Yazyk sovremennoj francuzskoj pressy. Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta. [In Russian].
- Cherednychenko O. I. (2007). Pro movu i pereklad. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].
- Čmejrková S. (1997). Jazyk pro druhé pohlaví. *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. F. Daneš a kolektiv (Eds.). Praha: Academia, 146–158.
- Crystall D. (1987). The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge etc.: Cambridge University Press.
- Yefremov S. (1997). Shchodennyky 1923–1929. Kyiv: Hazeta «Rada». [In Ukrainian].
- Espersen O. (1958). Filosofiya grammatiki. Moscow: Izdatel'stvo inostrannoj literatury. [In Russian].
- The Feminist Critique of Language (1999). D. Cameron (Ed.). London; New York; Routledge.
- Fomenko. O. S. (2004). Hender i mova. *Osnovy teorii henderu: navchalnyi posibnyk*. M. M. Skoryk (Resp. Ed.) Kyiv: K.I.S., 455–473. [In Ukrainian].
- Gender across languages: The linguistic representation of women and men: in 3 vols. (2001). M. Hellinger, H. Bussmann (Eds.). Amsterdam; Philadelphia: J. Benjamins.
- Gershuny H. L. (1974). Sexist semantics in the dictionary. *ETC (A Review of General Semantics)*. Vol. 31 (2), 159–169.
- Graham A. (1974). The making of a nonsexist dictionary. *ETC (A Review of General Semantics)*. Vol. 31 (1), 57–64.
- Guentherodt I. (1983/84). Androzentrische Sprache in deutschen Gesetzestexten und der Grundsatz der Gleichbehandlung von Männern und Frauen. *Muttersprache*. Bd 94 (3–4), 271–289.
- Hampares K. J. (1976). Sexism in Spanish lexicography? *Hispania*. Wichita. Vol. 59 (1), 100–109.
- Handke K. (1994). Stosunek Polek do nurtów feministycznych i języka. *Polszczyzna a/i Polacy u schyłku XX wieku*. K. Handke, H. Dalewska-Gren (Eds.). Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 341–359.
- Harbacki U. (2016). Hid pa feminizacyi bielaruskaj movy (Nomina agentis i niekatorych inšych asabovych naminacyjaŭ). Vilnia. [In Belarusian].
- Hendera linhvistyka v Ukraini: istoriia, teoretychni zasady, dyskursyvna praktyka (2014). T. A. Kosmeda (Ed.). Kharkiv; Drohobych: Kolo. [In Ukrainian].
- Henderni mediini praktyky (2014): Navchalnyi posibnyk z hendernoi rinvnosti ta nedyskryminatsii dlia studentiv vyshchych navchalnykh zakladiv. S. Shturkhetskyi (Ed.). Kyiv. [In Ukrainian].
- Henderni pyttannia v zasobakh masovoi informatsii (materialy na dopomohu pratsivnykam ZMI ta orhanizatoram kursiv z hendernoi problematyky) (1997). I. Ihnatova, O. Kuts (Comps.). Kyiv. [In Ukrainian].
- Hellinger M. (1989). Revising the patriarchal paradigm. Language change and feminist language politics. *Language, Power and Ideology. Studies in Political Discourse*. R. Wodak (Ed.). Amsterdam; Philadelphia: J. Benjamin, 273–288.
- Hellinger M. (2006). Sexist language. *Encyclopedia of Language and Linguistics*. K. Brown (Ed-in-chief). 2nd ed. Oxford: Elsevier, 9547–9554.
- Hill P. (2014). Sex and gender in Croatian and other languages. *Croatian Studies Review*, 85–103.

- Hill P. M., Koleva K. (2018). Sex and gender in Serbian and Bulgarian: A comparative study. *Deutsche Beiträge zum 16. Internationalen Slavistenkongress: Belgrad 2018* (Die Welt der Slaven: Sammelbande / Sborniki. Bd 63). S. Kempgen, M. Wingender, L. Udolph (Resp. eds.). Wiesbaden, 147–156.
- Houdebine A.-M. (1987). Le français au féminin. *La linguistique*, 23 (1), 13–34.
- Ivanova L. (1984). Za emancipacija i v ezika. *Balgarski ezik*, 34 (1), 77–78. [In Bulgarian].
- Ivič M. (1989). Neka zapažanja o broju i rodu u srpskohrvatskom jeziku. *Južnoslovenski filolog*, (45), 27–44. [In Serbian].
- Jurasz A. (1994). Lingwistyka feministyczna w RFN. *Język a kultura. Vol. 9: Płeć w języku i kulturze*. J. Anusiewicz, K. Handke (Eds). Wrocław : Wiedza o Kulturze, 201–209.
- Karpenko Yu. O. (1988). Pro osnovni tendentsii rozvytku suchasnoi rosiiskoi movy. *Movoznavstvo*, (2), 15–23. [In Ukrainian].
- Karwatowska M., Szpyra-Kozłowska J. (2005). Lingwistyka płci: Ona i on w języku polskim. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Key M. (1975). *Male and female Language*. New York : The Scarecrow Press.
- Kirilina A. V. (1998). Razvitie gendernyh issledovanij v lingvistike. *Filologicheskie nauki*, (2), 51–58. [In Russian].
- Kis O. (2003). Modeli konstruiuvannia hendernoï identychnosti zhinky v suchasniï Ukraini. *Yi (nezalezhnyi kulturolohichni chasopys)*. Lviv, (27), 37–58. [In Ukrainian].
- Klajn I. (2001). Neologisms in present-day Serbian. *International Journal of the Sociology of Language*, (151), 89–110.
- Klid H. (1995). Seksualne peresliduvannia: realnist chy vyhadka. *Suchasnist*, (6), 73–87. [In Ukrainian].
- Knappová M. (2008). Naše a cizí příjmení v současné češtině. Liberec: AZ KORT.
- Lakoff R. (1973a). Language and woman's place. *Language in Society*. Vol. 2, (1), 45–80.
- Lakoff R. (1973b). Language and woman's place. New York : Harper Colophon Books.
- Lastovkina O. E. (1995). Funkcional'no-semanticheskaya kategoriya pola v lingvisticheskom i sociologicheskom aspektah (na materiale mikropolya zhenskogo pola v sovremennom nemeckom yazyke) (Unpublished PhD thesis). Kiev. [In Russian].
- Maggio R. (1989). *The Nonsexist world finder: A Dictionary of gender-free usage*. Boston : Beacon Press.
- Mamchych I. P. (2007). Henderna asymetriia v nazvakh osib, vykonavtsiv dii ta nosiiv oznak. *Doslidzhennia z leksykologii i hramatyky ukraïnskoi movy*. Dnipropetrovsk, (5), 66–73. [In Ukrainian].
- Neshchimenko G. P. (2010). Otrazhenie «gendernyh» problem v slavyanskom slovoobrazovanii. *Vidobrazhennia istorii ta kultury narodu v slovotvorenni*. Kyiv : Vydavnychi dim Dmytra Buraho, 192–207. [In Russian].
- Pančiková M. (2003). Rozvojove tendencie poľskej, slovinskej a slovenskej lexiky na prelome tisícročia. *XIII. medzinárodný zjazd slavistov v Ľublani: príspevky slovenských slavistov*. Bratislava, 228.
- Pavlychko S. (2002). Feminizm. Kyiv : Osnovy. [In Ukrainian].
- Piper P. (2014). O grammatikalizaciji serbskih feminativov. *Piper P. Lingvistička slavistika. Studije i članici*. Beograd : Slavistichko društvo Srbije, 145–155. [In Russian].
- Piper P. (2016). O socialnim feminativima u srpskom i drugim slovenkim jezicima. *Južnoslovenski filolog*, 72 (3–4), 35–65. [In Serbian].
- Potapov V. V. (2002). Mnogourovnovaya strategiya v lingvisticheskoy genderologii. *Voprosy yazykoznaniiya*, (1), 103–130. [In Russian].
- Puzyrenko Ya. V. (2004). Ahentyvno-profesiini nazvy osib zhinochoi stati v leksykohrafichnomu opysi ta uzusi (Unpublished PhD thesis). Kyiv. [In Ukrainian].
- Pusch L. F. (1990). *Alle Menschen werden Schwestern*. Frankfurt/M. : Suhrkamp.
- Radić J. (2013). Dasledna «feminizacija»: ispoljavanje svesti o ravnopravnosti polova ili

- put u mentalnu degradaciju. *Filolog*. Beograd, 8 (IV), 25–36. [In Serbian].
- Reczek J. (1975). [Rec.:] K. L. Nalibow. Genus versus sexus. Professional Titles, Working Titles and Surnames for Women in Contemporary Standard Polish. Frankfurt/ M., 1973. *Język polski*, (1), 66.
- Rytel-Kuc D. (1993). [Rec.:] Miemitz B. Motivation zur Motion. Zur Bezeichnung von Frauen durch Feminina und Maskulina im Polnischen. Frankfurt am Mein, 1993. *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*. Vol. 33, 389–391.
- Sadoŭski P. (2001). Inavacyi 90-ch hadoŭ u movie bielaruskich niedziaržaŭnych vydaŭniaŭ. *Bielaruskaja mova: ślachi razvicia, kantakty, pierspiektyvy*. Minsk : Bielaruski kni-hazbor, 222–234. [In Belarusian].
- Semykolienova O. I., Shylyna A. H. (2006). Hendernyi aspekt suchasnoi movnoi polityky (mizhnarodnyi dosvid i ukrainska perspektyva). *Movoznavstvo*, (4), 32–40. [In Ukrainian].
- Scheller-Boltz D. (2018). Feminativa im Spannungsfeld von Usus, Norm und Ideologie: ein polnisch-russischer Vergleich. *Wiener Slawistischer Almanach*, (81), 105–130.
- Sharov K. S. (2010). Na temnoj storone politkorrektnosti: genderno-nejtral'nyj novoyaz. *Voprosy filosofii*, (3), 30–44. [In Russian].
- Shvedova N. Yu. (ed.) (1980). Russkaya grammatika: in 2 vols (vol. 1). Moscow : Nauka. [In Russian].
- Slowotwórstwo / Nominacja [seria «Komparacja współczesnych języków słowiańskich»] (2003). I. Ohnheiser (Red.). Opole : Uniwersytet Opolski.
- Spender D. (1980). *Man Made Language*. London : Pandora Press.
- Sprachwandel und feministische Sprachpolitik (1985). M. Hellinger (Hrsg.). Opladen.
- Stabej M. (1997). Seksizem kot jezikovnopolični problem. *XXXIII. Seminar slovenskega jezika, literature in culture: zb. predavanj*. Ljubljana, 57–68.
- Sumrova V. (2018). Novi yavlenia pri nazvaniyata za litsa zheni. *Balgarski ezik* Yr. 65 (3), 73–80. [In Bulgarian].
- Syniavskiy O. (1931). Korotka istoriia «Ukrainskoho pravopysu». *Kultura ukrainskoho slova*. Kharkiv ; Kyiv : Literatura i mystetstvo. Zb., (1), 93–112. [In Ukrainian].
- Synchak O. (2017). Henderovana mova: vektory vlady i vplyvu. *Hender dlia medii: Pidruchnyk iz hendernoi teorii dlia zhurnalistyky ta inshykh sotsiohumanitarnykh spetsialnostei*. M. Maierchuk, O. Plakhotnik, H. Yarmanova (Eds.). 3rd ed. Kyiv : Krytyka, 117–134. [In Ukrainian].
- Taranenko O. O. (2011). Yavyshche istoryko-movnoi mifotvorchosti v suchasnomu ukrainskomu suspilstvi. *Movoznavstvo*, (6), 23–24. [In Ukrainian].
- Taranenko O. O. (2015). Aktualizovani modeli v systemi slovotvorennia suchasnoi ukrainskoi movy (kinets XX — pochatok XXI st.). Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho. [In Ukrainian].
- Teteriatnyk V. (2008). *Bilshe nizh pravopys*. Kyiv: Myslne drevo. [In Ukrainian].
- Trömel-Plötz S. (1982). *Frauensprache — Sprache der Veränderung*. Frankfurt / M.: Fischer.
- Uličný O. (1998). [Speaker paper] *Záznamy z diskusie k predneseným referátom: XI. medzinárodný zjazd slavistov* (Bratislava 1993). Bratislava, 458.
- Valdová J. (2015). Gibt es eine feministische Linguistik in der tschechischen Sprachwissenschaft? *New approaches to gender and queer research in Slavonic studies*. D. Scheller-Boltz (Ed.). Wiesbaden, 293–305.
- Yanko-Trinickaya N. A. (1966). Naimenovanie lic zhenskogo pola sushchestvitel'nykh zhenskogo i muzhskogo roda. *Razvitie slovoobrazovaniya sovremennogo russkogo yazyka*. Moscow : Nauka, 167–210. [In Russian].
- Yavorska H. M. (2000). Preskryptivna linhvistyka yak dyskurs. Kyiv : Natsionalna akademiia nauk Ukrainy. [In Ukrainian].
- Zemskaya E. A. (1970). O sootnoshenii odnokorenykh sushchestvitel'nykh muzhskogo i

- zhenskogo roda so znacheniem lica. *Russkij yazyk v nacional'noj shkole*, (5), 4–10. [In Russian].
- Zemskaya E. A., Kitajgorodskaya M. V., Rozanova N. N. (1993). Osobennosti muzhskoj i zhenskoy rechi. *Russkij yazyk v ego funkcionirovanii: Kommunikativno-pragmaticheskij aspekt*. E. A. Zemskaya, D. N. Shmelev (Resp. eds.). Moscow : Nauka, 90–135. [In Russian].
- Zygmunt A. E. (2010). On przynosi pieniądze, a ona buja dziecko, czyli jak role mężczyzny i kobiety w rodzinie postrzega «Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN». *Poradnik językowy*. Zesz. 5, 62–72.

SOURCES

Mass media

- D “Den” (newsp.)
- Dz. t. “Dzerkalo tyzhnia” (newsp.)
- E “Ekspres” (newsp., Lviv)
- HPU “Hazeta po-ukrainsky” (newsp.)
- Kr. “Krytyka” (journ.)
- KV “Kyivski vedomosti” (newsp.)
- LU “Literaturna Ukraina” (newsp.)
- St. n. “Stolichnye novosti” (newsp.)
- Sub. p. “Subotnia poshta” (newsp., Lviv)
- UM “Ukraina moloda” (newsp.)
- UP “Ukrainska pravda” (online media)
- UT-1 Ukrainske Telebachennia — Pershyi Kanal
(now Pershyi natsionalnyi telekanal)
- UU “Urok ukrainskoi” (journ.)
- VZ “Vysoky Zamok” (newsp., Lviv)

Reference works

- KP 1995 Klasyfikator profesii (DK 003 – 95). Kyiv : Derzhstandart Ukrainy, 1995.
- KP 2010 Klasyfikator profesii: DK 003: 2010. Kyiv : Socinform, 2010.
- Ozhegov Ozhegov S. I., Shvedova N. Yu. *Tolkovyj slovar' russkogo yazyka*. 4th ed. Moscow : Azbukovnik, 1999.
- SUM-11 Slovnyk ukrainskoi movy: in 11 vols. Kyiv : Naukova dumka, 1970–1980.
- SUM-20 Slovnyk ukrainskoi movy: in 20 vols. Vol. 1–10. Kyiv : Naukova dumka; Ukrainskyi movno-informaciyni fond, 2010–2019.
- UP-1928 Ukrainskyi pravopys. Kharkiv : Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1928.
- UP-2019 Ukrainskyi pravopys. Kyiv : Naukova dumka, 2019.
- Femme 1999 *Femme: j'écris ton nom... Guedi d'aide à la féminisation des noms de métiers, titres, grades et fonctions*. Paris.
- SWJP 1996 *Słownik współczesnego języka polskiego* / red. nauk. B. Dunaj. Warszawa : Wydawnictwo WILGA.
- Webster 1993 *Merriam-Webster's Collegiate Dictionary*. Springfield (Massachusetts, U.S.A.) : Merriam-Webster Inc. — 10th ed.

O. O. TARANENKO

O. O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
E-mail: oataran99@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0269-8954>

THE PHENOMENON OF LINGUISTIC ANDROCENTRISM AND A MODERN MOVEMENT FOR GENDER EQUALITY. III

The article focuses on androcentrism and the ways it manifests itself in languages of patriarchal and post-patriarchal societies (the latter embrace in particular the nations of a modern European civilization) as one of the landmarks in the system of linguistic coordinates I — HERE — NOW (equally with anthropocentrism, a “master” principle, a socially active person principle, etc.), which is one of the cardinal principles that arranges grammatical and word-building linguistic levels with a marked category of gender, as well as a conspicuous phenomenon in structuring lexico-semantic, phraseological and paroemiological levels, in building texts and its dubious acceptance by a modern society, too. The male designations are a rather common point of departure for designating both females (in nomination on the whole, in word-formation, in grammar), and person in general (irrespective of sex); a common practice is an alternate transition from designating people as such towards the idea of representing only a masculine gender. Language also reveals nominative-evaluative, classification and function-frequency asymmetries of male and female images — commonly “in favour” of males.

With a society developing and social mentality transforming, especially since the XX century, the effect of this principle started undergoing some restrictions, it has become strikingly apparent during the last decades of the XX century first of all in the formation of feminist (gender) linguistics, aiming to systemically eliminate (weaken) the manifestations of female gender linguistic discrimination. Different European languages manifest in these processes — under the influence of either social or proper linguistic factors — various activities. In contemporary Ukrainian, the suffixal feminization reveals the features of an active phenomenon. The fact is determined, however, not only by social factors — an expansion of the female social role, a purposeful influence of the feminist movement, general democratization of linguistic activities, but also by fostering the Ukrainian language characteristics, which are considered to be its specific and to some extent peculiar features.

However the numerous and diverse traces of linguistic “patriarchy” in the language structures of European civilization nations, in particular in the Slavic and Romance ones are sure to remain, though in a somewhat weakened form. Firstly, you cannot attach the absolute importance both to the evidence of whether the linguistic worldview adequately mirrors the social conscience, and moreover, the social being and to the power of its influences on a society’s linguistic conscience, that is why, androcentrism cannot be, surely, considered as a direct projection of how a society treats females. Secondly, in languages that had grammatical and word-building structures androcentric principle formed long ago, a system of female designations, especially by their social status, business activities, ethnic background and their birthplace / residence is chiefly forced to constantly “catch up with” the system of the corresponding male designations, however, inevitably lagging behind it. Thirdly, different ways of overcoming linguistic “inequality” of females observed in modern languages and those found within gender linguistics, along with the evident upsides, impose some restrictions in realization and may give rise to different attitude on the part of a linguistic community.

Key words: androcentrism, anthropocentrism, linguistic worldview, landmarks I — HERE — NOW, gender, gender stereotypes, gender language policy.

Дата надходження до редакції — 03.03.2020
Дата затвердження редакцією — 10.03.2020

T. O. CHERNYSH

Institute of Philology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Email: signum70.1@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2761-5617>

S. S. YERMOLENKO

O.O.Potebnia Institute of Linguistics, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv.

Email: signum70.1@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1340-0444>

**MORE ON JAN TWARDOWSKI'S WORD-PLAY:
AN IMMANENT-TRANSCENDENT APPROACH**

The present paper continues the series of the authors' publications exploring Jan Twardowski's diction, in particular, word-play as used in his poems. Creating an integrated approach that is both immanent and transcendent (as defined by G.Harman), the authors rely on observations and generalizations they had made while translating Twardowski's poems and seeking Ukrainian equivalents for his word-play; now they use the latter as a means to verify and assess their explication of the content and inner form of instances of pun in original texts. They analyze these cases in terms of the typology of their structural and semantic features as well as from the viewpoint of the sense-generating role they perform within the context of Twardowski's religious poetry. Regarding his poetic discourse as a hybrid of two linguistic-cultural codes, the religious and the artistic ones, they show Twardowski's use of pun to be a reflection and a manifestation of his Christian outlook and artistic mannerism. Involving lexemes and phrases of various kinds, including idioms and components thereof, Twardowski's word-play mostly concerns their semantics alone, leaving their form intact, so that the contextual clash of superficially similar entities (words as well as their lexical or phraseological semantic variants) that are essentially different and even contrasting in their meaning triggers their generating of new and profound senses. This relation of contextual semantic contrast brings together two or even more items. The underpinnings of Twardowski's pun can be either purely lyrical and therefore individual, or historical-cultural and generalized, and a specific pun can occupy a more or less prominent and salient place in the general content and inner form of his poetic texts, yet it is invariably consonant with brevity and humour as the invariants of his diction. Typically involving actual and essential relationships between linguistic entities, it is natural, rather than artificial, and also insightful, its very structure reflecting the paradoxical nature of both the world of Twardowski's poetry and his Christian beliefs.

Key words: Jan Twardowski, pun, poetic diction, semantics, Polish.

This paper continues the series of our publications, joint as well as individual, studying the poetic language of Father Jan Twardowski (1915–2006), a popular Polish priest and religious poet, in particular, his use of pun (or word-play) [Chernysh, Yermolenko 2010; Chernysh, Yermolenko 2011; Czernysz, Yermolenko; Yermolenko 2014; Yermolenko 2015; Yermolenko 2016; Yermolenko 2017]; the

latest of these, our joint presentation «A few words on Priest Jan Twardowski's word-play», is to be published in the proceeding of the 2019 Lviv conference «Polish studies from the perspective of traditions and challenges of our time». At first, our interest in the diction of Twardowski's verse was purely practical: in 1997–1999, we translated a number of his poems in Ukrainian, later these translations together with their Polish originals appeared as a separate volume (Twardowski). Inevitably, and understandably, we dealt with Twardowski's poems not only as translators but also as linguists, in that our work of translation was much influenced as well as helped by our training and experience in the field of linguistic research. At the same time, we couldn't help noticing that our observations on the intricacies of the language and style of Twardowski's poetry, which we had amassed during that period, had a significance that went beyond the study of this author's idiolect, and even language of poetry in general, bearing on some topical issues in various branches of language theory (such as the relationship between the semiotic mechanism of pun and some fundamentals of human psyche concerning processing sign information [Chernysh, Yermolenko 2011: 513–514]).

In the present paper, we will continue our analysis of cases of pun found in Twardowski's poems. Here, too, as in the previous articles, we will consider them within the descriptive and comparative framework of an integrated transcendent-immanent approach in terms of G. Harman [Harman : 262–276], using means of rendering these puns in Ukrainian as an additional tool elucidating their sense and inner mechanism, and bringing into relief their other essential features. Also, rather than treating it as a purely ornamental stylistic device whose contextual value is limited to itself, we will regard word-play as used by Twardowski from the viewpoint of the semantic structure of a poetic piece as a whole and, correspondingly, of the sense-generating role the pun plays in this structure. In this, we follow the traditional definition of pun and word-play as given, for instance, in Oxford English Dictionary: *pun* 'the use of a word in such a way as to suggest two or more meanings or different associations, or the use of two or more words of the same or nearly the same sound with different meaning, so as to produce a humorous effect; a play on words' [OED]; *play of words* 'a playing or trifling with words; the use of words merely or mainly for the purpose of producing a rhetorical or fantastic effect'; *play on or upon words* 'a sportive use of words so as to convey a double meaning, or produce a fantastic or humorous effect by similarity of sound with difference of meaning; a pun' [ibid.] (cf. also [Taranenko : 37–41; Tymchuk : 12–36; Norman : 12–32]). As a matter of fact, paradoxicality, which is always implied by pun as its underlying feature, is one of the foundations of Twardowski's philosophy of religion; and humour, belonging, along with brevity and simplicity, to the general principles of his poetics [Czernysz, Yermolenko 2000 : 11–13] is, in particular, found in his puns. So, speaking of the rhetorical value of word-play with respect to Twardowski's diction, and considering pun as something more profound and significant than a plaything, it is feasible to use the term *rhetoric* in its original and scholarly rather than later, derivative and deteriorated common meaning (such as, e.g., Ukrainian *pumopuka* (metaph.) 'superficially fine but senseless eloquence' [SUM 8 : 544] or Polish 'a style of political propaganda, usually appraised negatively' [Dubisz]; English *rhetoric* 'language that is used to persuade or influence people, especially language that sounds impressive but is not actually sincere or useful' [Summers]). It will be remembered, however, that the origin of rhetoric was related to the emergence of philosophy [Avierintsev 1979 : 41–81], on one hand, and to democracy with its practice of publicly arguing the case [Perelman; Sobolevskij : 221–260] and presenting the actual state-of-affairs, on the other [Gasparov: 27–59]. As S. S. Averintsev pointed

out, the language of philosophy and philosophical terms were borne from play, in particular play on words [Avierintsev 1979 : 52]. In broad terms, the view on Twardowski's punning as something essential to his poetic language as well as religious ideas and intuitions he strove to express in his poetry corresponds with modern understanding of the cultural significance of game in general [Huizinga] and, more specifically, and especially after L. Wittgenstein's «Philosophische Untersuchungen» [Vitghenshtayn : 310], the realization of the presence of the ludic element in human cognitive and communicative activities as well as the importance of the role it plays therein [Filip : 12–44; Ginter].

In the sense structure of individual poetic texts by Twardowski, however, the role of a specific pun can be more or less prominent and salient. In some of them, it is only limited to a short fragment thereof, as is the case with his poem «Piszę» (Twardowski : 350), where the author mentions, along with several other curious facts of nature, that in autumn the black alder tree, *Alnus glutinosa* (L.) Gaertner, sheds its leaves while they are still green: *olcha czarna liście porzuca zielone* (ibid. : 349). At the same time, however, the wording of this fragment points to another irregularity, an onomasiological one, between the colour epithet distinguishing this species of alder (*czarna* 'black') and the actual colour of its foliage (*zielone* 'green'). Twardowski emphasizes this discrepancy by juxtaposing the colours in the same line, so that in this case his pun is based on a (surface) dissimilarity rather than similarity: a leaf of the tree called black is nonetheless green. Yet this discrepancy is felt and identified as such because of the onomasiological presupposition of similarity motivation (cf. the notion of iconeme in [Grzega, Schöner : 19]), according to which the object is commonly believed to be named after its actual feature, and the *black alder* tree is in actual fact green. This implicit pun capitalizing on the onomasiologically irregular relationship between the name and its referent may be regarded as bringing into relief the author's statement on his mode of poetic writing expressed in the first line of this poem: *Pisze to co widzę niczego nie zmyślam* (Twardowski : ibid.). In Ukrainian, *Alnus glutinosa* is 'black' too (*чорна вільха*, see [SUM 1 : 675], and the similarity motivation iconeme applies here as well, hence the translation *чорна вільха листя скидає зеленим* (Twardowski: 351).

On the other hand, pun can also be the principal feature of the semantic structure of Twardowski's poetic text, as is the case of his short poem «Zagapił się» (Twardowski : 356). Citing some cleric speaking in the church about who belongs to the Roman Catholic Church, and naming the Pope, the cardinals, Lord's people etc., the author (i.e. the real as well as the text-internal subject of discourse) adds that the speaker so gaped that he failed to notice Lord Jesus entering the church. As it is evident from this rendering of the poem's content in English, Twardowski here puns upon the two meanings of two words sharing the semantic opposition 'concrete vs. abstract': *kościół* 1. 'a group or community of people of the same religion or denomination, a group, especially a Christian community'; 2. 'a building, a place where Christians go to pray and worship, and where Holy Masses are celebrated, typically having an altar, a baptistery, stalls, a confessional, and an organ' [Dubisz]; *wchodzić* 1. 'enter, come into'; 2. 'belong, be part of'. The collocation of these words is repeated twice in the poem, first in a concrete sense and then in an abstract one. Through this contrasting repetition, Twardowski indicates that, concentrating on the formal structure of the Church and the hierarchy of its members, one tends to overlook the fact that only the actual presence of Jesus as the Church's foundation makes it a real and concrete, palpable entity. Since Ukrainian *церква* and *входить* have the same pairs of concrete and abstract meanings [SUM 11: 202; ibid. 1 : 791], literal translation was considered acceptable.

There is an interesting instance of word-play involving the opposition ‘appellative’ — ‘onomastic’ as well as the suspension thereof in the poem «Nadgrobek» (Twardowski : 355) telling about *pan Guzik* (literally ‘Mr Button’) who first married *pani Pętelka* (literally ‘Mrs Buttonhole’) and after her death, her sister. When they all were dead, the following was written on Mr Guzik’s tombstone: *tu leży pan Guzik między Pętelkami*. The combination of these surnames, funny in itself, also produces a fairly complicated word-play. The Polish surname *Guzik* seems to be fairly common (there is a lot of people with this family name on Facebook, for example), while the surname *Pętelka*, is, to the best of my knowledge, far less, if at all, so; as to respective appellative lexemes, they are part of the each other’s conceptual frame and therefore presuppose each other semantically. At the same time, in combining those family names in the epitaph of *pan Guzik*, Twardowski was alluding to the Polish idiom *guzik z pętelką* ‘wielkie zero, zupełnie nic’ [Dubisz], in its turn related to the autonomous use of *guzik* with the same meaning. The remark *euf(imistyczne)*, with which this semantic variant of *guzik* is supplied in Polish dictionaries, seems to indicate that it is used in such a way as a substitute of the rude word of primarily scatological semantics beginning with *gu-* and also capable of expressing the meaning of total negation. Arguably, the combination of *guzik* with *pętelka* indicates that the latter meaning came to be associated with *guzik*, so that its denotatum, the button, became a symbol of nothingness, and the buttonhole, the button’s attribute whose form resembles zero, reinforced this symbolic value. Thus, the situation depicted in this poem, including a quaint combination of surnames in the epitaph, along with its idiomatic underpinning, produces a grotesque, if not absurdist, image of human existence as something futile, devoid of meaning and bringing no fruit.

In Ukrainian, there is no idiom with a similar inner form. The Ukrainian for ‘button’, *гудзик*, possibly borrowed from Polish [Mel’nychuk 1: 612-613], does not have a secondary meaning of complete lack of something. L’viv Lexicon registers, along with *гудзик*, also *гузик*, whose meaning is ‘nothing’ (the word occurring in the vernacular of senior city dwellers) [Khobzey et al. : 180], yet this is the only meaning the latter has, so *гузик* can be assumed to be a Polish borrowing specific to Galicia. However, Ukrainian does have idiomatic phrases for ‘nothing’, namely *дірка від (з) бублика* as well as *не вартий (не варт) вийденого яйця (вишкварки, дірки з бублика, фунта клоччя, торби січки)* [Shyrokov]. In the collocation *дірка від (з) бублика*, at least one component, *бублик* ‘a bagel-like pastry’, has a correlative family name (*Бублик*); what’s more, *дірка з бублика* denotes, in its literal use, a hollow part of a pastry whose form also resembles the figure of zero. So the translators found it appropriate to employ the phrase as the source of surnames to be used as equivalents of Polish *Guzik* and *Pętelka*, the resulting sentence *Тут лежить пан Бублик поміж Дірками* both evocative of the underlying idiom and, if taken literally, absurdly grotesque.

To produce its stylistic effect, pun should be unexpected, its very unexpectedness preconditioning its rhetoric value. Thus, whatever its significance in the poetic text’s semantic structure may be, word-play is, of necessity, its secondary feature accompanying the main line of exposition. However, in Twardowski’s poem «Sacrum» (Twardowski : 342), it is two discrepant meanings of this Latin word as well as the historical relationship between them that are its theme. Basically, the poem is about a shift which took place in the semantic evolution of Latin *sacrum*, which, according to the author, originally meant ‘the hindquarters, i.e. the best part, of an animal carcass used as a sacrifice’ but later elevated to a religious sense (Polish *sacrum* only denotes the sphere of objects, phenomena, or ideas considered sacral, as different from the sphere of profane things (*profanum*))

[Dubisz]). Thus, the contrast between the alleged original, material, and the secondary, elevated spiritual senses vividly represents the change in understanding the sacred, connected with the shift from (pagan) myth to (Christian, and before it, Judaic) theology [Avierintsev 2006 : 473]). It should be added, however, that the anatomical meaning of Latin *sacrum*, originally the neuter form of the adjective *sacer*, was secondary and obtained by it from the phrase *os sacra* 'a sacred bone', called so because of the sacrificial use of the corresponding carcass part [Douglas, Harper; OLD : 1674; Ernout, Meillet : 585-586].

Of several instances of word-play in the poem «Mój Boże», the first is a pun upon the verb *suszyć*, which is realized in two subsequent lines in two different meanings. First, the verb is used in the primary and literal sense 'to dry up': *pani co włosy suszyła ręcznikiem* (Twardowski : 290); then, it is actualized within the idiom *suszyć głowę* (*a teraz mężowi w domu suszy włosy*), literally meaning 'to dry up hair' and idiomatically, 'to pester with demands, to ask repeatedly and annoyingly' [Dubisz]. The literal meaning of two collocations being practically the same, this pun is a metaphor expressing a change in attitude from caring to harassing. Such a change is mentioned here together with other occurrences, some of which are natural (*sikorka co podrosła*), while other are less expected and therefore surprising, yet also quite possible (*biskup co zmizerniał*). Among these, there is also *oślica która bardziej się dziwi / nie wtedy kiedy mówi ale kiedy milczy*. Here again the author puns upon two meanings, one of which, too, is phraseologically bound and refers intertextually to the biblical story of Balaam and his donkey (Numbers 12 : 23–33), namely, of the donkey being given power to speak to its master, Balaam, due to its seeing the angel. The Polish bookish idiom (also used ironically) *oślica Balaama* denotes a timid and reticent person who suddenly speaks up [Dubisz]. At the same time, Polish *oślica*, similarly to its masculine correlate *osioł*, is also employed in a secondary sense to indicate a stupid person [ibid.]. Twardowski superimposes one of these meanings upon the other, clearly hinting, by means of pun, that with foolish people, garrulousness is the rule rather than the exception. This cross-cutting semantic feature of amazement, found everywhere in the poem, is also manifested by its title: being a form of address referring to God and used as such in the penultimate verse (*przyszedłem ukląknę pytałem mój Boże*), Polish *mój Boże* is also an interjection expressing a wide gamut of emotion, including astonishment, bewilderment etc. [Dubisz], (cf. English *oh my God*). Thus, word-play, used three times in this poem and conveying the feeling of surprise, emphasizes its main idea of the pointlessness of atheism as expressed in the concluding line: *dlaczego jest niewiara skoro wszystko być może*.

Among Ukrainian proverbial terms, or winged expressions, of biblical origin, there, too, is *Валаамова ослиця* (or *Валаамів осел*) [SUM 5 : 771] occurring, albeit not frequently, in texts collected in the GRAK corpus. Ukrainian *миї Боже*, too, can be used both in addressing God in one's prayers and as an interjection (the inverted variant *Боже миї* being more common). So, translating the respective Polish fragments into Ukrainian did not pose any serious problems, since it didn't necessitate a search for indirect equivalents, as contrary to rendering lines with *suszyć*. Although Ukrainian *сушити* 'to dry' is used in the idiomatic collocation *сушити (собі) голову*, the idiomatic meaning of the phrase, despite its similarity to Polish *suszyć głowę*, differs from the latter: 'to rack one's brain over something; to constantly worry about something, be obsessed with nagging thoughts and feelings' [Shyrov]. Yet a fairly common way of making female hair curl is by using hair rollers, or curlers, and in Ukrainian, this process can be described by the collocation *вити волосся на бігуді*. At the same time, the Ukrainian verb *вити* 'wave, curl' is used as a component of the idiomatic phrase *вити линви*

(мотузки, вірьовки) ‘to completely control one, making him fulfil one’s wishes, intentions etc.’ [Shyrovkov], whose meaning is synonymous to that of Polish *suszyć głowę*. Therefore the translators used these collocations to render Twardowski’s pun on *suszyć*: *пані що волосся на бігуді вила / а зараз мотузки в’є із чоловіка* (Twardowski : 291).

While bearing upon a central issue of a poem, Twardowski’s pun can simultaneously reflect an aspect of this issue. The double relationship of this kind is found in his poem «Uciekaj» (268). The text of this poem is, in rhetorical terms, an apostrophe addressed to «passive abstraction» (*abstrakcja bierna*) running away from man as well as several things pertaining to him, some of these more or less general ideas (*od ludzkich przeżyć / od dowcipu / od nerwów / smutku co szuka przyjaźni / wiary na dobranoc*) and some quite concrete (*od Mickiewicza który chrzczył swoje dzieci / w Paryżu wodą z Niemna / od dziewczynki która w lipcu o centymetr urosła*). The list is concluded by an appeal for «passive abstraction» to run away to where the devil nurtures his young. It seems safe to assume that the addressee of this apostrophe is a kind of religion that distances itself from the mundane and profane, and wants to have nothing to do with a real man and his everyday life. Among items enumerated in the list, there is also God who has a human beard grown up (*uciekaj... od Boga któremu ludzką zapuszczono brodę*). What this fragment and the anthropomorphic image of God it contains allude to is, of course, the problem of the iconography of God the Father and, by extension, the representation of the sacred (as discussed, for instance, in the treatise «Celestial hierarchy» by St. (Pseudo-) Dionysius the Areopagite) as well as the essence of the Divine. Usual now, the tradition of depicting God the Father as a majestic old man with a grey beard is in fact comparatively new and only known beginning from the 10th c. [Didron : 166–233]. Before that, any such representation was regarded as contrary to the second commandment of the Decalogue (Exodus 20, 4–5: «Thou shalt not make unto thee any graven image, or any likeness of any thing that is in heaven above, or that is in the earth beneath, or that is in the water under the earth. Thou shalt not bow down thyself to them, nor serve them»), as well as the words of Exodus 33:20 («Thou canst not see my face: for there shall no man see Me and live») and of the Gospel of John 1:18 («No man hath seen God at any time»). These severe admonitions have nurtured iconoclastic tendencies within the Christianity, such as radical iconoclastic movement in Byzantium in the 8th and 9th c. as well as similar views of early Protestants. Beyond these, they have always been considered something that any sacral representation has to take into account and deal with [Avierintsev 2006a: 544–547] (cf., e.g., the title and the content of the paper of the Polish religious artist and art critic T. Boruta «When painting the God, it is not the God that we paint» [Boruta]). However critical Twardowski’s opinion on church art and art in church may be (as expressed, for instance, in his poems “Spójrzał” and “Do Jezusa zmęczonego organami”), in this text he differentiates a passive and abstract religion from the one of «a God with a human beard», unequivocally giving preference to the latter by means of an image representing the combination of the transcendent and the immanent in the nature of the Divinity.

Coincidentally, his speaking of God as having a human bodily attribute evokes Polish idioms anthropomorphizing Him, cf.: *Ktoś chwycił, złapał itp. Pana Boga za nogi* ‘someone had a great fortune’ [Dubisz] (also registered in J. Krzyżanowski’s dictionary of proverbs, cf.: *Zadowolony, jakby Bożę za nogi trzymał* [Krzyżanowski 1 : 181]; cf. also *Pana Boga za nogi, a diabła za rogi* (*Chciał złapać Pana Boga za nogi, a złapał diabła za rogi*) [ibid.], and especially *złapać Boga za brodę* [Smerchko, Smerchko : 171]. The latter phrase is especially interesting because of its component *broda* referring it to God; unfortunately, cit-

ed by the authors of the article among phraseological items denoting one's characteristics, it wasn't supplied with a definition of its specific meaning. Somehow or other, it may also be assumed that Twardowski implicitly associates the sacral anthropomorphic depictions of God the Father with the way He is portrayed in Polish folklore, with 'beard' being the *tertium comparationis*, and by doing so, he opposes «passive abstraction», which, striving to, so to say, deny God his beard, i. e. rationalistically deny the presence of the Transcendent in «this world», is actually playing into the hands of what Apostle Saint John called «the prince of this world» (John 12: 31, 14: 30, 16: 11).

In both the Ukrainian culture and language, the historical and linguistic connotations of a «bearded God» are almost the same as in the Polish: the Orthodox and Greek Catholic pictorial traditions of God the Father portray Him as a stately grey-bearded and grey-headed old man, and there is also a Ukrainian idiom (with several variants) somewhat ironically representing one achieving something highly desirable, extraordinary, or unexpected as 'catching God's beard': *вхопити (впіймати, взяти і т. ін.) Бога за бороду; вхопити щастя за бороду* [Shyrov]. Given all this, the translator's rendering of the fragment in question seems adequate enough: *від Бога якому бороду приробили наче людині* (Twardowski : 269); although the choice of *відростили*, an exact lexical equivalent of Polish *zapuszczono*, would also have been justified. Be it as it may, both translation variants convey, as does the original wording, a (seemingly) derogatory image of a bearded deity, which, however, represents God not only vividly, but also more truthfully than «passive abstraction» does (and, in doing so, meliorates, as it were, the derisive overtone of the underlying idiomatic phrases).

Some of Twardowski's puns are truly lyrical in their nature in that they can be interpreted as having a personal background and relating to personal experiences, such as childhood memories. In his poem «Wyznanie» (Twardowski : 318), he enumerates several things which hadn't frightened him: *nietoperz / dziadek na orzechy jak zbój / ulice dłuższe w nocy niż w dzień*. Among these, he also mentions *kielbasy co się wieszają*. Semantically, *wieszają się* can be understood in two different ways, since this passive form of the verb *wieszać (się)* can represent the both of the latter's meaningful variants: one of these expresses the primary and direct meaning 'to hang', whereas another denotes the act of hanging as a means of execution (capital punishment) or suicide [Dubisz], the meaning 'to be hanged' only conveyed by the reflexive form of this verb. Smoked sausages are habitually hung in order to preserve them, in particular, from rodents, and this old habit may be a source of this word-play (possibly dating back to the time of the author's childhood, as there were no refrigerators then), by which hanging sausages are associated with persons who hung themselves.

At the same time, this pun may, by a somewhat flippant extension, involve the Christian doctrine position on the issue of self-murder: it should be remembered that in Catholic theology, suicide is a mortal sin, i.e. something that is terrible, yet, committed by a sausage, it is certainly not something to be afraid of.

The tradition of preserving smoked and cured meat by hanging is also found in Ukraine, and the way of killing by hanging, too, is not something unheard of in this country, and therefore the use of the verb *гойдатися* 'to swing' (in particular combined with the noun *мотузка* 'a rope') with reference to the act of hanging is a fairly natural way of the latter's periphrastic description (cf. a similar image in the poem of V. Symonenko: *І загойдають дерева на вітті апостолів злочинства і облуд*); and yet it seems to us now that *ковбаси які загойдалися на мотузці*, while on the whole accurately rendering the general sense of the

pun, accentuate its implied «fearful» semantic feature more than the culinary one, causing a slight imbalance of the contrasting meanings.

Far from being a fortuitous and superficial stylistic element, word-play, as used by Twardowski, is indeed an integral structural part of what may be called the linguistic picture of his poetic (or text-internal) world. As such, it reflects and recreates the paradoxical and dialectical nature of this world, in which the sacred pervades the profane, light fights darkness that surrounds it, and sorrow and unhappiness turn out to be happiness and joy. For example, in the poem «Sześć listków» (Twardowski : 258), an unspecified character is going to hang himself, justifying his decision to do so by referring to the fact that it is impossible to live while everything around him is black (*jak żyć — kiedy czarne wszystko*). This statement, however, is declared false by a liverwort flower (*Anemone hepatica triloba*), which, running up to him, rubs his nose in its six blue petals (or, as the author puts it, leaves, possibly because this plant's flowers appear before its leaves proper, see [Przylaszczka pospolita]): *ale to nieprawda przybiegła przylaszczka pod nos mu podetknęła sześć niebieskich listków*. The Polish adjective *czarny*, besides denoting the black colour, also expresses the meanings 'especially disgusting, exceptionally dreadful, inimical, baleful', 'ominous, hopeless, pessimistic', and 'gloomy, unbearable, frightful' [Dubisz]. In disproving the statement about the alleged universal blackness as contrary to the liverwort petal colour, Twardowski neutralizes the difference between the primary and secondary meanings of *czarny*, since what his character implies by using this adjective is, of course, the negative character of the overall situation rather than the actual colour of the environment. In this, the author plays upon the symbolism of the black (cf. [Tolstoy 4: 565–567] underlying the corresponding meaning shift. Rendering it in Ukrainian didn't present any problems since the same correlation of primary and secondary sense is also found in the adjective Ukrainian *чорний* [SUM 11 : 352], and the flower *Anemone hepatica triloba* in Ukraine, where it is called *печіночниця звичайна*, *печіночник*, and *переліска* [Pechinochnytsia zvychaina].

In all the instances that we have discussed so far, Twardowski produces pun by employing linguistic items such as they are, without changing them in order to be used in word-play. Yet it should be pointed out that there are cases when his contrasting of different and at the same time similar entities in order to produce a stylistic effect as well as generate a new sense does involve some prior preparation in the text of the poem, making possible a subsequent pun, as in the case of the poem «Arka» (Twardowski : 254). Much of its text is a humoristic description of beasts aboard Noah's Ark, including, e. g., a mammoth portrayed as an elephant who, fearing cold weather, had put on a fur coat: *mamut czyli słoń w futrze / ubrał się ciepło bo myślał że będzie zimno pojutrze*). Presenting crows as black on either side (*wrony czarne z każdej strony*), he may have punned upon the aforementioned polysemy of Polish *czarny* as well as that of *strona* 'each of surfaces of a figure, the right and left sides of something, an edge, a wall; a feature or a cluster thereof that are possible to distinguish in something, an aspect, a form' [Dubisz], if only to suggest that the blackness of crows only characterizes their outer appearance rather than their other, inner aspects as well. In the end, however, the author mentions a male person of senior age who plans to get rid of his spouse by putting her aboard the Ark for at least a year. To substantiate this plan, the person is ironically said to look at his wife as at his own little sparrow, this identification of his wife with a bird pet operating as a hypocritical excuse for making her the Ark's passenger: *patrzy wujek na ciotkę / jak na wróbelka własnego / obmyśla jak ją wpakować / choć na rok na Arkę Noego*. Underlying the comparison of his wife with a little sparrow is the fairly common use of *wróbelek* as a term of endearment: although

not registered in the dictionaries which we consulted, instances of *wróbelek*, in particular in the Vocative (*mój*) *wróbelku*, referring to humans can be found in the National Corpus of Polish as well as in the internet, cf.: *Co robi mój wróbelek, Laleczko? Czy moje Żywe srebro przypadkiem nie płacze? — Nie, jest w kuchni*. The inner form of *wróbelek* used in this way can be assumed to prompt such a pun and with it, the idea of the whole poem with the main point of its content: selfishness disguised as caring.

The Ukrainian hypocoristic *зоробчик* 'a little sparrow', too, can be used as a simile referring to a person, yet because of the exigencies of rhyming, another word was chosen by the translators, *пташинка* literally 'a little bird; a birdie', which, having the same ending as Ukrainian *жінка* 'woman, wife', also meets the other two requirements in that it denotes a creature that qualifies to be on board the Ark, and it also can be used as a zoomorphic metaphor for a girl or woman (cf. [SUM 8 : 380]. Hence the translation: *думає чоловіча про свою любов жінку впахати б на рік до Ноя й цю ще мою пташинку*.

As we have already pointed out, identifying the specific goal and result of Twardowski's word-play as well as the very fact of it can sometimes be problematic. In his poem «*Proszę o wiarę*» the author starts with kinds of faith he doesn't want: *...taka z płaczem na ramieniu / taka co liczy gwiazdy a nie widzi kury / taka jak motyl na jeden dzień* (Twardowski : 228). The first description clearly relates to the more usual expression *wypłakać się na ramieniu*, cf. also the idioms *plakać*, *wypłakać się komuś w mankiet, w kamizelkę, w rękaw* «make complaints to someone about one's grievances» [Dubisz]. This description can be apophatically construed as a definition of a faith that does not expect God to be a sympathetic listener, to whom one can air his or her complaints and grievances in order to receive consolation and succour. At the same time, one might point out that in Polish there exist the following colloquial idioms *z duszą na ramieniu* 'much fearfully, being very afraid' and *mieć duszę na ramieniu* 'to be afraid very much' (preserving the word *dusza* 'a soul' in its now obsolete sense of bravery, courage) [ibid.]. The National Corpus of Polish and the internet demonstrate that these phrases have variants substituting *serce* 'a heart' for *dusza*: Syntactically as well as, partly, lexically, Twardowski's phrase *z płaczem na ramieniu* corresponds to *z sercem (duszą) na ramieniu*, yet it is not clear how one should interpret this similarity: should one assume a word-play on the latter involving its partial transformation? If that is the case, does the phrase imply that the author prefers a faith that would have the fear of God rather than (or along with) tearful complaints to Him? Or does he simply models his *z płaczem na ramieniu* upon the usual *z sercem (duszą) na ramieniu* with no pun intended? Somehow or other, it is not immediately self-evident that Twardowski puns upon the latter by coincidentally alluding to, and modifying, it. So, the translators preferred a cautious variant *що плече для плачу шукає* as rendering the most evident sense of the fragment.

Taking into consideration the above, it is not surprising that pun occurs in Twardowski's poem irrespective of the «seriousness» of the theme. For instance, it is found in his poem «*Niejedzenie*» (Twardowski : 200), which is a text addressed to Lazarus' sister Mary, a figure described in the Gospels of Luke (10 : 38–42) and John (11 : 1–12 : 3). Hosting Jesus in their house, Mary chose, according to Him, «the good part», sitting at His feet and hearing His word, while her sister Martha «was cumbered about much serving». In the poem, Mary is shown as forgetting about the stove and laying the table the moment Jesus came in (*zapomniałaś o piecu, nie nakryłaś stołu*) because *miłość zaczyna się od niejedzenia*, after which, the author ironically describes some victuals (*kasza sądzona za rozpacz jak chuda wrona / czosnek jak zęby więdźmy / z natury nierówne*)

and kitchen utensils, namely a tea kettle: *nieważnym stał się czajnik, inaczej naciągacz*. Polish *naciągacz* is a deverbative substantive formed from the verb *naciągnąć* and denoting a swindler or a person whose occupation is stringing tennis racquets [Dubisz], these two meanings deriving from two meanings of *naciągnąć*, ‘to swindle, manipulate someone’ and ‘to stretch, draw’ respectively [ibid.]. This verb, however, has other meanings as well, among them ‘to infuse tea’. The instrument name *naciągacz* denoting a teapot as a device for making tea is a quite grammatical, if non-existent, derivative of this verb; coined by Twardowski to be used in this poem, it would simultaneously be associated by the reader with the more usual sense of a swindler, which, in the context of the devaluation of food and eating, and, consequently, material goods in general, is arguably the effect the author is after. In other words, the teapot is presented as a failed swindler (*nieważnym stał się czajnik* ‘the teapot lost its essential significance’). Ukrainian *натягати*, a cognate of the Polish verb, differs, however, from it semantically in that it can’t denote swindling, and Ukrainians have no *nomen instrumenti* or *agenti* derived from it by the use of the suffix *-ач*. But the Ukrainian for the teapot spout is *носик*, a diminutive of *ніс* ‘a nose’, and there is a Ukrainian idiom featuring *ніс*: *лишитися (залишитися, остатися і т. ін.) з носом* (jokingly) ‘to fail, to get into trouble’ [Shyrokov] (literally ‘to remain with one’s nose’). To link this phrase, via *носик*, to *чайник*, and so to convey the author’s pun, the translators changed the idiom’s wording, inserting the adjective *полив’яний* ‘glazed’ (glaze being a teapot’s salient feature), so that, rendered in Ukrainian, the line reads as follows: *чайник сам зостається з полив’яним носом*.

Summing up: Twardowski’s puns, diverse as they are, generally do not involve changing a linguistic item in order to make it resemble another item, neither they are made by bringing together words or their forms and parts that are phonetically identical but otherwise have nothing in common except in a very special sense, which is produced through word-play. Rather, he plays with actually related entities, whose similarity is essential and logical, and not superficial. In other words, he seems not to artificially create his puns but, on the contrary, to discover them as already existing in the language, and that is why his word-play is so revealing, insightful, and natural.

REFERENCES

- Avierintsev S. (2006). Teologiya. *Averintsev S. Sobraniye sochineniy*. Kyiv : Dukh i literatura, 234–242. [In Russian].
- Avierintsev S. (2006a). Priemudrost’ Bozhiya postroila dom (Pritchi 9:1), chtoby Bog prebyval s nami: kontseptsiya Sofii i smysl ikony. *Averintsev S. Sbranie sochinenij*. Kyiv : Dukh i literatura, 536–547. [In Russian].
- Avierintsev S. S. (1979). Klassicheskaya grechieskaya filosofiya kak yavleniye istoriko-literaturnogo riada. Avierintsev S. S. (ed.) *Novoye v sovremennoy klassicheskoy filologii*. Moscow : Nauka, 41–81. [In Russian].
- Boruta T. (1998). Malując Boga — nie Boga malujemy. *Człowiek — dzieło — sacrum*. Opole : Uniwersytet Opolski — Instytut Filologii Polskiej.
- Chernysh T. O., Yermolenko S. S. (2010). Hra sliv u poetichnii movi ksiondza Y. Tvardovskoho. *Komparatyvni doslidzhennia slovianskykh mov i literatur*, (12), 193–199. [In Ukrainian].
- Chernysh T. O., Yermolenko S. S. (2011). Deyaki movno-stylistichni yavysheha v poeziyi ksiondza Yana Tvardovskoho. *Zhyttia u slovi. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu akad. V. M. Rusanivskoho*. Vyd. Dim Dmytra Burago, 513–521. [In Ukrainian].
- Czernysz T., Yermolenko S. (2000). O księdzu, który pisze wiersze. *Twardowski Jan. Trzeba iść dalej, albo spacer biedronki. Wybór; tłumaczenie na język ukraiński, wstęp i przypisy Tatiana Czernysz i Sergiusz Yermolenko*. Kijów ; Kraków : Kairos, 9–20.

- Didron A. N. (1886). Christian iconography; or, the history of Christian art in the Middle ages. London: George Bell and sons.
- Douglas Harper (2001–2020). Online Etymology Dictionary. URL: <https://www.etymonline.com/word/sacrum> (Last access: 05.02.2020).
- Dubisz St. (ed.) (2004). Uniwersalny słownik języka polskiego. Wersja 1.0., Warszawa : PWN SA.
- Ernout A., Meillet A. (2001). Dictionnaire étymologique de la langue latine. Paris : Klincksieck.
- Filip G. (2003). Gry językowe Jana Lama. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Gasparov M. L. (1991). Antichnaya ritorika kak sistema. *Antichnaya poetika. Ritoricheskaya teoriya i literaturnaya praktika*. Moscow : Nauka, 27–59. [In Russian].
- Ginter A. (2002). O powstaniu i rozumieniu gry słów. *Studia Słowianoznawcze*, 3. Piotrków-Trybunalski : Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie.
- Grzega J., Schöner M. (2007). English and general historical lexicology. Materials for onomasiology seminars. Ingolstadt : Katolische Universität Eichstätt-Ingolstadt.
- Harman G. (1999). Reasoning, meaning, and mind. Oxford : Clarendon Press.
- Huisinga J. (1980). Homo ludens. A study of the play element in culture. London : Routledge and K. Paul.
- Jermolenko S. S. (2007). Lingwista jako tłumacz, czyli polsko-ukraiński przekład poetycki jako przedmiot refleksji językoznawczej. *Kyivski polonistychni studii* (16. *Ukrayinska polonistyka: yevropeyskyi vymir*), 124–151.
- Khobzey N. et al. (2009). Leksykon lvivskyi povazhno i na zhart. Lviv : I. Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies NASU. [In Ukrainian].
- Krzyżanowski J. (ed.) (1969–1978). Nowa księga przysłów i wyrazów przysłowiowych polskich, iss. 1–4. Warszawa : PAW.
- Melnichuk O. S. (ed.) (1983–2012). Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy. Kyiv : Naukova dumka, vol. 1–6. [In Ukrainian].
- Norman B. Y. (2006). Igra na graniah yazyka. Moscow : Flinta. [In Russian].
- OLD (1968) — Oxford Latin Dictionary. Oxford : Clarendon.
- Pechinochnytsia zvychaina. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Печіночниця_звичайна (Last access: 05.12.2020). [In Ukrainian].
- Perelman Ch. (2007). Rhetoric. *Encyclopedia Britannica*: version 2007.00.00 Ultimate reference suite.
- Przylaszczka pospolita. URL: https://pl.wikipedia.org/wiki/Przylaszczka_pospolita (Last accessed: 05.15.2020).
- Shyrokov V. A. et al. (2001–2007). An integrated lexicographical system «Slovnyky Ukrayiny» 3.1, Kyiv. [In Ukrainian].
- SUM — Slovnyk ukrainskoi movy (in 11 vols). Ed. by I. K. Bilodid and oth. Kyiv : Naukova dumka, 1970–1980. [In Ukrainian].
- Smerchko Ant., Smerchko A. (2016). Somatyzmy jak deryvatsiyna i motyvatsiyna baza slovyans'kykh frazeologhizmiv: leksykoghrafichnyi aspekt. *Ridne slovo v etnokul'turnomu vymiri*. Drohobych : Prosvit, 168–182. [in Ukrainian].
- Sobolevskij S. I. (1955). Vozniknoveniye oratorskogo iskusstva v Gretsii. *Istoriya grecheskoy literatury*. Vol. 2. Moscow : Izdatel'stvo Akademiï nauk SSSR, 221–260. [In Russian].
- Summers D. (dir.) (2005). Longman Dictionary of Contemporary English, Writing Assistant Edition CD-ROM. Harlow : Pearson Education Limited.
- Taranenko O. O. (1997). Hra sliv. *Kultura slova* (50), 37–41, Kyiv. [In Ukrainian].
- Tolstoy N. et al. (eds.) (1995–2012). Slavianskiye drevnosti: etnolingvisticheskiy slovar'. Moscow : Miedzunarodnyie otnosheniya, iss. 1–4. [In Russian].
- Tymchuk O. T. (2003). Semantyko-stylistychnye yavlyshche hry sliv v ukrayins'kyi movi. *Unpublished PhD thesis*. Institute of the Ukrainian Language NASU. [In Ukrainian].
- Vitghenshtayn L. (1995). Tractatus logico-philosophicus. Filosofski doslidzhennia. Kyiv : Osnovy. [In Ukrainian].
- Yermolenko S. S. (2014). On Jan Twardowski's indexical biblionyms. *Movoznavstvo* (6), 40–49.
- Yermolenko S. S. (2015). Titles of poems *timid and barefoot*: on Jan Twardowski's vague

- synecdochical biblionyms. *Acta Linguistica Lithuanica* (72), 136–152.
- Yermolenko S. S. (2016). Do typologii nazv poetychnykh tvoriv o. Yana Tvardovs'koho. *Polska mova i polonistyka u Skhidniy Yevropi: mynule i suchasnist*. Kyiv : Inkos, 563–577. [In Ukrainian].
- Yermolenko S. S. (2017). Translatsiivna adaptatsiya pry hibrydno-zhanrovomu zapozychenni («Herbariy» Yana Twardows'koho v ukrayins'komu perekladi). *Komparatyvni doslidzhennia slovyans'kykh mov i literatur* (32), 34–40. [In Ukrainian].

SOURCES

Twardowski J. (2000). Trzeba iść dalej, albo spacer biedronki. Wybór, tłumaczenie na język ukraiński, wstęp i przypisy Tatiana Czernysz i Sergiusz Jermolenko. Kijów, Kraków : Kairos.

Т. О. ЧЕРНИШ

Інститут філології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна
Електронна пошта: signum70.1@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2761-5617>

С. С. ЄРМОЛЕНКО

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, м. Київ, Україна
Електронна пошта: signum70.1@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1340-0444>

ЩЕ РАЗ ПРО ГРУ СЛІВ У ЯНА ТВАРДОВСЬКОГО: ІМАНЕНТНО-ТРАНСЦЕНДЕНТНИЙ ПІДХІД

Цією статтею автори продовжують серію своїх публікацій, присвячених особливостям поетичної мови Яна Твардовського, зокрема про гру слів у його творах. У цих дослідженнях вони застосовують інтегрований іманентно-трансцендентальний підхід (за Г. Гартманом), використовуючи матеріал, пов'язаний із передачею відповідних місць в здійснених ними українських перекладах Твардовського, як засіб верифікації й оцінки експлікації змісту і внутрішньої форми цього мовностилістичного явища у відповідних фрагментах оригінальних текстів. Конкретні випадки мовної гри аналізуються авторами з погляду типології їхніх структурно-семантичних особливостей, з одного боку, і в плані смислопороджувальної ролі, яку вони виконують, виступаючи в контексті релігійної поезії Твардовського. Унаслідок розгляду його поетичного дискурсу як спільної реалізації двох мовно-культурних кодів, художньо-літературного і релігійно-конфесіонального, гра слів у цього письменника постає водночас як відбиття і як втілення фундаментальних рис його християнського світогляду і його поетичного стилю. Охоплюючи як слова, так і словосполучення різних типів, у тому числі ідіоми і їхні компоненти, мовна гра, як правило, реалізується Твардовським лише в семантичній площині, не заторкуючи плану вираження останніх, так, що контекстуальне зіткнення зовнішньо подібних, але відмінних за значенням одиниць або їхніх окремих лексико-семантичних чи фразеосемантичних варіантів породжує нові смисли. При цьому такий контекстуальний семантичний контраст може охоплювати дві або й більше одиниць. Підґрунтя мовної гри у Твардовського може мати як індивідуально-ліричний, так і загальніший культурно-історичний характер, а сама ця гра займати більш або менш важливе місце у внутрішній формі і смисловій структурі тексту. Але в кожному разі вона характеризується лапідарністю, простотою й гумором як засадничими рисами поетичної мови Твардовського. Вона головню спирається на риси, які реально пов'язують мовні одиниці, і через це є природною і значущою, самою своєю структурою відображаючи парадоксальний характер поетичного світу Твардовського і його релігійного світобачення.

Ключові слова: Ян Твардовський, гра слів, поетична мова, семантика, польська мова.

Дата надходження до редакції — 25.05.2020

Дата затвердження редакцією — 28.05.2020

Л. Л. БЕЛЕЙ

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України
Київ, Україна
Електронна пошта: to.mamay@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4094-6418>

ПОЗИВНІ УЧАСНИКІВ АТО Й ООС — ТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ

Стаття присвячена особливостям творення й функціонування військових псевдонімів-позивних в українських збройних формуваннях під час проведення Анти-терористичної операції та Операції об'єднаних сил на сході України (з 2014 року й дотепер). За результатами анонімного анкетування серед українських ветеранів зібрано історії утворення 500 позивних та отримано інформацію про особливості їхнього функціонування. Виділено найтипівіші моделі й способи творення позивних, проаналізовано їхні функціональні особливості, формальні вимоги до позивних, типовий розмір (кількість одно-, дво-, три- і чотирискладових), розглянуто вплив таких соціальних параметрів, як регіональне походження, стать, освіта і мова спілкування (українська, російська, білінгвізм). 85 % респондентів чоловіки, 15 % — жінки. Вік респондентів — від 20 до 72 років (найчисельніша група — від 30 до 45 років). Виявлено найпродуктивніші моделі творення позивних: відіменні (від імені, прізвища, по батькові); від професії, хобі, заняття; від ознак характеру, рис інтелекту; від зовнішності (зачіска, татуювання, елементи одягу); від відомої персоналії або персонажа (літературного твору чи кіно); від бойової історії (попередні місця служби, успіхи у боях, присвоєні військові звання); від регіону/міста походження, етнічної ідентичності; від прізвиськ дитинства або юності, okazіональні (найменш типові історії утворення). Досліджено кількісне співвідношення позивних, придуманих самотужки, і тих, які вигадали однополчани, зокрема у різних моделях утворення. Розглянуто особливості функціонування позивних українських ветеранів після завершення служби — чи використовуються вони поза воєнним контекстом, наскільки часто тощо. Досліджено найчастіші позивні в українських збройних формуваннях на матеріалі словника позивних, укладеного Ю. Копитко на базі «Книги пам'яті полеглих за Україну».

Ключові слова: антропонімікон, позивний, псевдонім, гетеронім, білінгвізм, попультура, російсько-українська війна.

З 2014 року Росія веде проксі-війну з Україною. Станом на 1 липня 2019 р. статус учасника бойових дій в Україні присвоїли 369 451 особі (95,94 % чоловіки, 4,06 % — жінки) [Марценюк : 5]. За даними ООН, станом на кінець 2019 року жертвами війни стали 40–43 тис. людей, з них 12 800–13 000 загиблих (4000 — українські військові) [Міллер]. На жаль, ці події зачепили доволі суттєву частину суспільства, і це не могло не позначитися на мові, оскільки тема війни посіла важливе місце в інформаційному просторі. Ак-

туалізувалася і почала широко застосовуватися мілітарна лексика, а в безпосередніх учасників бойових дій виникла необхідність активно застосовувати військові псевдоніми.

Під час військових операцій учасники повинні тримати зв'язок та координувати дії. Для цього використовують радіочастоти, які може прослуховувати противник. Саме тому військові послуговуються псевдонімами, щоб залишатися анонімними. Псевдоніми, якими учасники операції користуються під час радіозв'язку, називають позивними.

У «Радянський воєнний енциклопедії» подається така норма: «Позивні вводять в обіг лише на певний час розпорядженням штабу, що організовує зв'язок. Довільне призначення заборонено, а зміна цього виду найменувань неможлива без дозволу керівництва» [СВЭ, т. 6 : 397].

Ця норма збереглася і в Збройних силах України: «Для управління підрозділами і вогнем старшим командиром призначаються єдині орієнтири, сигнали, умовні назви та позивні. Змінювати їх забороняється» [МОУ : 16].

Генерал-майор Ігор Гордійчук так описує історію виникнення свого позивного *Сумрак*: «Я прийшов на посаду, де цей позивний вже був. Це не я придумав, це було придумано вже старшим командуванням. Це було ще на початку АТО. Позивний вже був. Сьогодні одна людина може мати цей позивний, завтра — інша. Це для вищих посадових осіб. Я був на посаді — помічник начальника розвідки спеціальних операцій. Для нижчих можуть бути власні позивні» [ТСН].

У проксі-війні Росії з Україною беруть участь не тільки регулярні, але й добровольчі військові формування. З українського боку добровольчий рух був доволі масовим: у рамках ЗСУ та МВС утворено ряд батальйонів, зокрема «Айдар», «Донбас», «Дніпро-1», «Харків», «Азов», «Карпатська Січ» і т. д. Діяли також незалежні добровольчі формування: «Добровольчий український корпус», батальйони «ОУН», «Січ», «Сармат» та ін. Росія, подаючи проксі-війну як внутрішньоукраїнський конфлікт, у медіаматеріалах завжди акцентує на тому, що основну боротьбу з боку так званих республік ведуть саме добровольчі парамілітарні формування на кшталт батальйонів «Восток» та «Сомалі».

Отже, в добровольчому русі військові псевдоніми відіграють не менш важливу роль. Тут вони з'являються не тільки з оперативної необхідності зашифрувати власну ідентичність, але й через культурні традиції, корені яких можна прослідкувати ще в козацтві, адже велика кількість прізвищ козацького походження — це колишні військові псевдоніми.

«Запорозькі прізвиська надавалися в різні часи і з різних мотивів, але основа їх появи була одна й та сама — або пам'ятний вчинок людини, або незвичайна подія в її житті, або особлива риса її характеру, поведінки чи зовнішнього вигляду. В основу прізвищевих назв часто закладалися жарт, гумор, насмішка. Тому ці прізвиська експресивні, емоційно-оцінювальні. Тепер цю експресивність важко або й неможливо визначити. Тому вони не відрізняються від особових назв, даних колись як генетично автохтонні власні імена. Так, старий запорожець М. Корж розповідав, що своє прізвисько одержав тому, що, сходячи з могили Чортотлик, упав і скотився донизу, ніби корж. Малому на зріст козакові дали прізвисько Махина, великому — Малуха, неповороткому — Черепаха. Присліпою назвали козака, який, перебуваючи на чатах, не помітив, як підійшла польська частина. Таких прізвиських козак міг мати кілька. Нині ці прізвиська (уже прізвища) без прив'язування

до ситуації, за якої їх дали тому чи іншому козакові, сприймаються емоційно нейтральними» [Білоусенко : 528].

Під час національно-визвольних змагань у ХХ ст. практика військових псевдонімів також була досить поширеною. Наприклад, підпільна діяльність Організації українських націоналістів та Української повстанської армії вимагала високої конспірації і обов'язкових псевдонімів. І на цьому етапі прибрані імена не були гумористичними, а радше просто допомагали замаскувати справжню особу.

Використовувалися числові псевдо (275 — Анатолій Маєвський, 4860 — Григорій Троюк, 9-98 — Дякон Ярослав), поєднання букв і цифр (А-13 — Юліан Гуляк), однослівні псевдо (*Артем* — Осип Дяків-Горновий, *Андрух* — Ярослав Гайвас, *Боян* — Борис Когуч) та двослівні псевдо, що імітують ім'я і прізвище (*Василь Вечера* — Петро Гудзоватий, *Василь Щербак* — Василь Хома, *Володимир Зборівський* — Володимир Тимчій) [Псевдо діячів ОУН та УПА].

У добровольчих батальйонах, починаючи з 2014 року, відбулося схрещення військових псевдонімів та позивних, тобто культурної традиції, яка передбачала використання прізвища на війні, й тактична необхідність маскування особи під час координації бойових дій за допомогою радіозв'язку. Причина такого схрещення — в тому, що добровольчі формування не завжди дотримувалися військових статутів, які забороняють подібну практику. Ріст добровольчого руху, активне висвітлення бойових дій, інтерв'ю з військовими, які воліли називатися прибраними іменами, — все це спричинилося до того, що жанр позивних-військових псевдонімів став стрімко розвиватися. Тепер термін «позивний» часто використовують у значенні універсального військового псевдоніма, тому далі ми вживатимемо його з цим значенням.

Тема сучасних українських позивних викликала цілком продуктивне зацікавлення в цілому ряду науковців. Дослідження Л. Кравченко [Кравченко 2016] базуються на корпусі 700 позивних, частина яких згадувалась у ЗМІ, інші ж були зібрані з опитування. Ю. Копитко [Копитко] уклала словник з 943 позивних, зібраних у «Книзі пам'яті полеглих за Україну» [КППУ]. Також проблематиці позивних присвячені розвідки Л. Підкуймухи [Підкуймуха], Н. Шульської [Шульська] К. Олара [Олар] та ін. Ці дослідження зосереджені на самому явищі позивних без урахування ширшого суспільного контексту. Залишається недослідженим вплив соціальних параметрів на творення позивних (вік, стать, освіта, мова спілкування, регіон походження).

Для нашого дослідження проведено анкетування серед ветеранів. В анкеті ми просили надати інформацію про вік, стать, вибрати регіон проживання (24 області, АР Крим, Київ), вказати освіту (середня, професійно-технічна, вища, науковий ступінь), мову спілкування (тільки українська, переважно українська і російська, українська і російська порівну, переважно російська і українська, тільки російська), подати позивний, історію утворення позивного, відповісти на питання: «Хто придумав позивний? (власне авторство/придумали інші)», «Коли з'явився позивний? (до служби/під час служби)», «Чи використовується позивний поза службою?», «Чи мали Ви інші позивні? (якщо так, то описати, як вони виникли і чи вживаються)». В останньому блоці ми просили вказати позивні загиблих побратимів і їхню мотивацію (якщо респондентам вона була відома).

Нам вдалося зібрати 350 анкет, у яких детально описано функціонування 500 позивних. 85 % респондентів — чоловіки, 15 % — жінки. Вік анке-

тованих — від 20 до 72 років. Найчисельніша група — від 30 до 45 років. 30 % респондентів проживає у Києві, решта в інших регіонах (представлено всі області). 65 % учасників опитування мають вищу освіту, 21 % професійно-технічну, 10 % — середню, 4 % — науковий ступінь.

Мова спілкування респондентів: 31 % тільки українська, 22 % переважно українська і російська, 22 % українська і російська порівну, 21 % переважно російська і українська, 4 % тільки російська.

Проаналізувавши анкети, у яких ветерани детально описують використання позивних, вважаємо за доцільне розрізняти чотири функціональні типи цього поняття: 1) оперативні; 2) посадові; 3) позиційні; 4) гетеронімі.

Оперативні позивні існують найменше часу, їх вигадують під конкретну операцію, а потім змінюють.

Посадові — це позивні, закріплені за окремими посадами. На ці посади можуть приходити інші особи, а позивні залишаються ті самі.

Позиційні — це назви окремих позицій, спостережних пунктів тощо. Коли солдати прибувають на ці локації, то використовують саме їх.

Перші три групи — це статутне використання позивних. У цьому випадку їх придумують не носії, а вище командування.

Гетеронімі позивні¹ можуть придумати як самі носії, так і їхні однопольовники. Їх використовують не тільки під час конкретних операцій та радіокомунікацій, а й на щодень у колективі.

Відповідно до даних з анкетування ми встановили ряд критеріїв, що їх повинні задовольняти позивні:

1. В одному колективі не може бути двох однакових позивних.
2. Позивний має бути коротким і однослівним (двослівні трапляються вкрай рідко).
3. Позивний має звучати чітко, щоб не виникало плутанини у радіоэфірі.
4. Позивний повинен маскувати особу.

У трьох анкетах респонденти вказали, що спочатку мали один позивний, але змінили колектив, і довелося придумувати інший позивний, оскільки в новому колективі вже була особа з таким самим.

Серед зібраних позивних переважають двоскладові (58 %), трискладові (22 %) та односкладові позивні (22 %). Чотири і більше складів трапляються тільки у 4 % позивних.

Чіткість — важлива вимога, оскільки у радіоэфірі можливі шуми, сигнал може бути слабким або піддаватися глушінню противником. Тому ідеально, якщо у позивному є сонорні та дзвінкі звуки.

Щодо маскувальних властивостей, то не всі позивні досягають цієї мети. Ми зафіксували кілька одиниць з нульовим маскуванням (справжнє ім'я або прізвище, скорочена форма імені), досить чисельна група (25 %) має низький рівень маскування (скорочена форма прізвища, імені чи по батькові, назва справжньої професії особи), однак 75 % позивних у нашому корпусі відзначаються сильним рівнем маскування (слова, ніяким чином не пов'язані з іменем чи цивільною професією особи). Одна респондентка відзначила,

¹ Гетероніми — це вигадані імена, що їх автори використовують паралельно зі справжніми для публікації нетипової для себе творчості. Позивні-гетероніми функціонують у сфері війни, водночас у цивільному житті їх носії послуговуються справжніми (метричними) іменами.

що спеціально взяла позивний чоловічого роду, щоб збивати з пантелику противника.

Л. Кравченко пропонує таку класифікацію позивних за лексичною базою:

— *апелятивні позивні*: зоолексемні, фітолексемні, від назв предметів побуту, від назв професії, архаїзмів, характеристик зовнішності, назв частин тіла, етнізмів, лексем на позначення релігійних та світоглядних переконань, родинних стосунків.

— *онімні позивні*: від власних імен; від прізвищ; від по батькові; відойконімні; від літературних героїв; від біблійонімів, міфонімів; від відомих людей; відергонімні; зоонімні; хрематонімні [Кравченко 2014 : 232].

За підрахунками дослідниці апелятивні позивні переважають (60 %) над онімними [*ibid.*]

Ю. Копитко виділяє чотири групи позивних за мотивацією утворення:

1) номінація за ознакою «людина в суспільстві»: (за професією / родом занять/хобі; етнічно-національною належністю; статусом у суспільстві, званням, титулом; спорідненістю / стосунками між людьми);

2) номінація за характерними рисами носія: за рисами характеру; зовнішністю; кольорами; зброєю, військовою технікою; частинами тіла; знаряддями праці; відчислівникові псевдоніми; конотоніми на позначення акторів, співаків, знаменитостей; конотоніми на позначення відомих історичних постатей; конотоніми на позначення героїв кіно- та мультфільмів, фольклору й міфів; за моральними і політичними переконаннями;

3) номінація за ознакою «реалії навколишнього світу» (звірі, плазуни, комахи; птахи; флора; топоніми; риби; речовини, матеріали, суміші; явища природи; назви топографічних об'єктів);

4) відіменні номінації (назви осіб від прізвища; від імені; від по батькові; від власне особових імен/прізвищ) [Копитко : 14].

Термін «мотивація утворення» не зовсім точний, оскільки мотивація утворення у всіх позивних та псевдонімів одна — приховати справжнє ім'я. Щодо бойових псевдонімів значно коректніше вживати термін «історія творення».

При класифікації позивних важливо відштовхуватися не від кінцевої змістової форми позивного, а від його походження. Наприклад, солдат міг отримати позивний *Доцент*, бо він а) у цивільному житті займав цю посаду, б) у нього прізвище Доценко, в) він подібний на героя радянського фільму «Джентльмени удачі». Перша думка — шукати історію творення у професії носія, однак вона могла бути іншою.

Поділ позивних на онімні й апелятивні — це також концентрація на кінцевій формі позивного, а не на його походженні. Скажімо, позивний *Білка* вказує на відапелятивність, але історія творення може бути відантропоніма — від прізвища Більчинський.

Саме тому важливо проводити анкетування для з'ясування справжніх історій творення, що можуть відрізнятися від позірно очевидних, які підказує кінцева форма позивного.

Історії творення окремих позивних часто бувають повторюваними, тому їх можна згрупувати у типові моделі, які, своєю чергою, доречно сортувати за частотністю — від найпоширеніших до найрідкісніших.

Отже, у проаналізованих анкетах можна виділити дев'ять моделей творення позивних:

- 1) відіменні (від імені, прізвища чи по батькові) (20 %);
- 2) від професії, хобі, заняття (15 %);
- 3) від ознак характеру, рис інтелекту (12 %);
- 4) від зовнішності (10 %);
- 5) від відомої персоналії, персонажа (10 %);
- 6) від бойової історії (10 %);
- 7) від регіону/міста походження, етнічної ідентичності (8 %);
- 8) прізвисько з дитинства або юності (8 %);
- 9) okazіональні (7 %).

Серед відіменних переважають позивні на основі прізвища². Використовуються усічені форми (*Мартин < Мартинов, Сокол < Соколенко, Кіндрат < Кіндратенко*), усічені форми з модифікацією (*Шик < Шинкар, Береза < Березенко, Жорж < Жержайло, Крава < Кравчук, Смурзік < Смурний*). У незначній групі застосовано асоціативну модель творення на базі прізвища. Від прізвища *Антонов* утворено позивний *Самольот* (через асоціацію з відомими літаками), від прізвища *Пугаченко* — *Філін, Матросенко* — *Боцман, Корабленко* — *Морячок, Засць* — *Косий*. З прізвища *Хитайлюк* утворено позивний *Хітмен* із додаванням англійського форманта **-мен**.

Серед позивних на основі імен використовують гіпокористики, що широко побутують у щоденному вжитку: *Ярік < Ярослав, Даня < Данило, Слава < В'ячеслав, Бодя < Богдан, Макс < Максим, Вован < Володимир, Лора < Лариса*; базою для творення позивних можуть також ставати менш поширені гіпокористики та відгіпокористичні прізвиська: *Нікітос < Нікіта, Вальок < Валентин, Лесик < Олександр, Паштет < Павло, Леший < Олексій, Колямба < Микола, Пантя < Пантелеймон*, аналоги імен або гіпокористиків у англійській чи французькій: *Майкл < Михайло, Ендрю < Андрій, Кет < Катерина, Мері < Марія*. Незначна група — використання іноземних близьких за звучанням імен: *Ромео < Родіон, Лорна < Лариса, Жан < Женя*. У двох випадках позивні утворені з гіпокористика *Дімон* — *Лімон* та *Покемон*. У цій підгрупі також діє асоціативна модель. Через ім'я *Адріан* боєць отримав позивний *Челентано*. Позивний *Казей*, за версією його носія, утворився шляхом поєднання онімів *Казанова* і *Андрей*.

Два позивні у нашому корпусі — це аббревіатури прізвища, імені й по батькові (*СОМ, ПОП*), а один утворено складанням частин імені і прізвища — *НікМен*.

Позивні від по батькові, як правило, отримують старші бійці на знак поваги. Це або повна форма по батькові (*Борисович, Іванович*) або усічена (*Юрович, Палич*). Одна респондентка також отримала позивний від по батькові, але він у чоловічій усіченій формі — *Саніч*.

У групі позивних від професій, заняття й хобі велика підгрупа утворилася з назв спеціальності чи посади: *Ботанік, Фізик, Хімік, Спасатель* (працівник МНС), *Альпініст, Психолог, Дантист, Юрист, Картограф, Повар, Банкір, Пілот, Хірург, Професор, Доцент*. Іноді однополчани не розуміють специфіки певної професії, посади чи титулу й через те дають не зовсім точні позивні. Так, ріелтор отримав позивний *Маклер*, а редактор стрічки новин — *Журналіст*, кандидат наук — *Академік*. Трапляються усічені форми (*Псіх < психолог, Док < доктор, Слід < рос. следователь*). Три позивні утворилися

² Справжні прізвища дещо змінені для захисту персональних даних респондентів.

за місцем роботи — *Аптека*, *Кінотеатр*, *Тайфун* (найменування фірми, що надає послуги з охорони). Іноді назви професій вживають у розмовних варіантах: *Дальнобойщик*, *Бугор* (бригадир на будові), — або перекидають у жартилівий формі: *Ведмедик* (медик), *Звіздогляд* (астроном).

Трапляються метонімічні позивні, пов'язані з професією: *Фаза* (електрик), *Фотік* (працював з оптикою), *МАЗ* (працював на вантажівці). Позивні *Маямі* та *Сміт* утворено асоціативно від професій пляжного рятувальника та морського агента (тут ключове слово — «агент», як Агент Сміт у фільмі «Матриця»).

У групі позивних від ознак характеру та рис інтелекту засвідчуємо звичайні прикметникові означення — *Мудрий*, *Смішний*, *Святий*, *Лютий*, *Ярий*, *Гламурний*; іменники, що прямо дефініюють риси характеру — *Скептик*, *Няшка*, *Псих*, *Умнік*; іменники, що не вживаються для прямого опису рис характеру, але вказують на них (підтверджено в анкетах) — *Журба*, *Позитив*, *Кіпіш*, *Бес*, *Сон* (любив поспати), *Сич*, *Фестиваль*, *Смайлик*. Зафіксовано кілька позивних, що за своєю формою вказували на іншу історію творення, але за свідченням респондентів ішлося саме про риси характеру: ерудованість — *Професор*, *Яндекс*, *Вікі* (скорочено від «*Вікіпедія*»), *Шаман*, владність — *Вожатий*, *Директор*, *Бугор*, анархічність — *Махно*, патріотичність — *Бандера*, напористість — *Танк*, вибуховість — *Бімба*, *Динаміт*, *Ефка* (від гранати *ФІ*), жорстокість — *Мюллер*, *Фашист*, хитрість — *Фоксі*.

Серед позивних, пов'язаних із зовнішністю, популярна історія творення — опис зачіски та волоссяного покриву обличчя: *Чуб*, *Ірокез*, *Лисий*, *Вусатий*, *Усач*, *Борода*, *Руда* (колір волосся), *Бородач*, *Седой*, *Сивий* (колір волосся). У деяких випадках позивні, що позірно вказують на іншу історію утворення, також насправді були присвоєні через волосся на обличчі або зачіску: *Слідопит* (наявність ірокезу), *Чуббака* (пишна борода), *Хаттаб* (борода), *Далі* (вуса), *Джейн* (респондентка зголила волосся на голові, як героїня фільму «Солдат Джейн»).

Окрім волосся, важлива така ознака, як наявність татуювань і самі витатуювані зображення — *Розписний*, *Мальований*, *Смайлик*, *Фенікс*, *Руна*, *Індеєц*, *Хіщник* (тату тигра), розмір тіла та його частин — *Рама*, *Боров*, *Медвідь*, *Кавун*, *Нос*, колір шкіри — *Чорний*.

У цій групі трапляється жартидлива історія творення — від протилежного. Іноді вона будується на асоціації. Наприклад, *Товстий* — позивний бійця, що насправді був дуже худим; *Сніжок* — позивний мулата; у бійця з позивним *Лакалут* (назва зубної пасти) не було передніх зубів. Зовнішня схожість спричинилася до появи позивних *Моджахед* та *Монгол* (хоча їхні носії не мали відповідного етнічного та культурного підґрунтя). Позивні на честь героїв літератури та кіно — *Смурфік*, *Пух*, *Горець*, *Обелікс* — також утворені через зовнішню схожість.

У цій групі позивних є також підгрупа, що утворилася через елемент одягу або предмет: *Бундес* — мав німецький камуфляж, *Ківі* — мав амулет у формі ківі, *Кропивник* — мав значок з пташкою-кропив'янкою, *Байкер* — прибув до частини у шкіряній куртці, *Іхтіандр* — мав окуляри, як герой радянського фільму «Людина-амфібія»).

До групи зовнішніх ознак можна також додати популярні позивні, що ґрунтуються на віці. Одні з найпопулярніших — *Дід/Дед* та *Батя* — отримують найстарші бійці у колективі. А наймолодші, відповідно, — *Малий/Малиш*.

У групі відомих персоналій та персонажів трапляються позивні на честь видатних воїнів (як власні назви, так і апелятиви): *Давид, Спартанець, Богун, Козак, Вікінг, Мамай, Гусар, Скіф, Сармат, Самурай*. Також популярні персоналії кінорежисерів, письменників, художників, музикантів, науковців: *Фінчер, Спілберг, Фріда, Леонардо* (на честь да Вінчі), *Байрон, Данте, Некрасов, Курт* (на честь Воннегута), *Блек* (на честь Річі Блекмора), *Дарвін, Дженнер* (за прізвиськом винахідника вакцини). Є група позивних на честь богів — *Одін, Шива, Сварог, Афіна, Пром* (скорочено від *Прометей*), *Міф* (скорочення від *Мефістофель*). Численну підгрупу становлять позивні на честь вигаданих персонажів з літератури, фольклору, кіно: *Рута* (персонаж книги Д. Корчинського «Війна у натовпі»), *Крауч* (Гай Краучбек з книги І. Во «Меч честі»), *Фес* (персонаж з фентезі), *Гном, Маріаччі, Нео, Рембо, Янаш* (герой фільму «Зірки Егера»), *Кенні* (з мультфільму «Південний Парк»), *Шутнік* (персонаж фільму С. Кубріка «Full Metal Jacket» у російському перекладі), *Тайлер* («Бійцівський клуб» Ч. Палагнюка), *Борода* (від Синьої Бороди), *Датський* (Гамлет, принц Датський), *Тарзан*.

Бойова історія — це важливе джерело утворення позивних. Як зазначено вище, саме воно активно використовувалося за часів козацтва. На сучасному етапі серед позивних від бойової історії можна виділити підгрупу, пов'язану з попереднім місцем служби: носії позивних *Боцман, Морєман, Баркас* раніше служили у ВМС, *Ангола* — служив у миротворчій місії в Анголі, *ВДВ* — колишній десантник, *Танкіст* — служив танкістом, *Днепр* — служив у батальйоні «Дніпро», *Броня* — служив водієм БМП, *Нацик* — служив раніше у Національній гвардії, *Душман, Баграм* — ветерани війни в Афганістані. Наступна підгрупа — за актуальним військовим званням: *Кеп* — капітан, *Старший* — старший сержант, *Прапор* — прапорщик, *Старшина* — старшина, *Лейтєоха* — молодший лейтенант, *Старпом* — старший помічник капітана корабля. Також важлива військова спеціалізація (*Дрон* — оператор коптера, *Хімік* — військова професія хімічний майстер, *Фугас* — сапер). У цій групі є і числові позивні (*Восьмий* — служив у восьмому батальйоні, *Сімнадцятий* — сотник сімнадцятої сотні на Майдані, *Чотиристадев'ятий* — номер ретранслятора, який обслуговував боєць, *Дев'ятий* — номер у списку добровольців). Два позивні у нашому корпусі з'явилися через помилку командирів, що когось переплутали, або неправильно записали — *Керріл* та *Британець*.

Деякі позивні пов'язані з конкретною подією на війні: *Родін* (відзначився у бою за шахту «Родіна»), *Лакі* (дивом вижив у страшному бою), *Грибник* (збирав гриби на полігоні), *Мангал* (вдало підпалив противника), *Художник* (малював картини кулями з кулемета), *Ночнік* (прибув вночі у підрозділ), *Зіберт, Туборг, Янтар, Бахус* (були на позиції, де валялося багато пивних пляшок).

У групі позивних, що виникли за регіоном/містом походження, перебування та етнічною належністю, є узвичаєні апелятиви: *Дончанин, Гуцул, Лемко, Циган, Італієць, Поліщук, Ногай, Казах, Подільчак, Молдаван, Татарин, Азовець, Бесараб, Киргиз*. Є численна підгрупа позивних, утворених з назви країни, міста, району: *Полтава, Одеса, Канада, Таллінн, Азот* (район Азотний в Донецьку), *Троєщина* (район у Києві), *Кавказ, Євпаторія*. Є і жартовливі позивні: *Сепар* для мешканців Донеччини і Луганщини (у нашому корпусі таких засвідчено три), *Ребе* (єврей), *Галл* (галичанин), *Запад* (родом

з Волині), *Маяк* (родом з Одеси), *Палермо* (родом з села Корсунці під Одесою, що мало славу бандитського у 1990-і).

Вісім відсотків позивних у нашому корпусі — це прізвиська, які активно використовувалися до війни. Історія їхнього утворення не завжди прозора, і респонденти не пояснювали її в анкетах: *Вітер*, *Сліва*, *Давид*, *Вітамін*, *Креня*, *Трос*, *Дизель*, *Забава*, *Фрік*, *Шрек* і т. д.

І остання група — okazіональна. Це позивні з рідкісними або нечіткими моделями утворення. Тут можна виділити кілька невеликих підгруп.

До однієї з них належать позивні, що походять від антропонімів — імені батька, прізвища діда, прадіда (за материнською лінією), — та родинні військові псевдоніми. Ми зафіксували 7 таких позивних. Наприклад, один боєць вибрав собі позивний *Лис*, бо такий мав його дід в УПА.

Ще одна підгрупа — від улюбленого футбольного клубу — *Динамо*, *Шхаттар*, *Арсенал*; від улюбленої породи домашніх тварин або їхніх кличок — *Стаф*, *Бульдог*, *Кузьма*, *Яр*; від улюбленого кольору — *Ред* (англ. червоний), від слів-паразитів (так зазначили самі учасники анкетування. — Л. Б.) у звертанні до однополчан (*Персик*, *Жолудь*) і т. д. У деяких випадках респонденти не могли пояснити в анкетах історії виникнення позивних, які вони самі собі вибрали — *Ківа*, *Буба*. Кілька респондентів демонстративно вибрали собі смішні або безглузді позивні, бо не надають їм особливої ваги — наприклад, *Одуванчик*.

Наступний блок питань в анкеті стосувався деталей зародження і функціонування позивного. 41,8 % позивних — придумані самотужки, а 58,2 % — вигадали однополчани (або інші особи до служби), тобто з незначним переважанням домінують позивні, придумані іншими. У групах позивних, поділених за історією виникнення, співвідношення за авторством різне (див. табл.).

Таблиця

Авторство позивних залежно від історії виникнення		
Історія виникнення	Авторство	
	Самостійно придумані, %	Придумані іншими, %
Відіменні	40	60
Від професії, хобі, заняття	40	60
Від ознак характеру	20	80
Від зовнішності	30	70
Від відомої персоналії, персонажа	70	30
Від бойової історії	20	80
Від регіону/міста походження, етнічної ідентичності	50	50
Прізвисько з дитинства або юності	50	50
Okazіональні	50	50

За даними зібраного матеріалу, бійці найчастіше самі придумують собі позивний, якщо він на честь відомої персоналії, персонажа. Часто позивні власного авторства з'являються, коли йдеться про регіон, місце походження, етнічну належність, або носій бажає актуалізувати дитяче чи юнацьке прізвисько. Значно менше таких одиниць ми виявили у відіменній групі, не-

велика їх кількість і серед утворених від професії, занять і хобі. В останніх групах домінують позивні, що їх придумали інші. Найбільш популярне чуже авторство у позивних від ознак характеру та від бойових історій.

У двох випадках бійці самотужки придумали собі позивні, але однополчани їх модифікували. Респондентка хотіла, щоб її позивний був *Екана*, але її називали *Ікея*. Боєць вибрав собі позивний *Бульдоз*, але його кликали *Буля/Булька*.

Аналіз анкет засвідчив, що такі параметри, як регіональне походження, освіта чи мова спілкування, не мають вирішального впливу на формування позивних. Так, ці параметри стають основою для змістового наповнення позивних (приїхав з Одеси — будеш *Одеса*, працюєш альпіністом — будеш *Альпініст*), але формально позивні бійців з різних куточків країни, з різним рівнем освіти та різною мовною поведінкою не виділяються. У всьому корпусі позивних, незалежно від зазначених вище параметрів, трапляються російнізми, англізми, алюзії на американську та радянську попкультури, захоплення зарубіжними письменниками, режисерами, художниками тощо. Це зумовлено тим, що позивний має бути зручним для всього колективу, тому більшість соціальних параметрів окремо взятої особи нівелюється.

Єдиний параметр, що якимось проявився в аналізованому корпусі, — це стать. Жіночі позивні (15 % від загальної кількості у нашому корпусі) присутні у всіх моделях творення, крім від бойової історії. Це не означає, що жінки не беруть участі в активних бойових діях, просто ця модель серед них менш популярна. Найбільше жіночих позивних — серед okazіональних, придуманих іншими: *Білка*, *Багіра*, *Сестра*, *Аліса*, *Стріла*, *Рись*, *Фрост*, *Бджола*, *Барбі*. Загалом серед жіночих позивних значно більше вигаданих іншими (75 %), ніж придуманих самостійно (25 %). Три респондентки зазначили, що позивні їм створили власні чоловіки. Звідси можна зробити висновки, що жінки схильні надавати менше значення позивним, ніж чоловіки.

Щодо часу появи позивного, то 72 % респондентів вказали, що позивний з'явився під час служби, а 28 % — до служби. До останньої групи увійшли всі позивні, утворені з дитячих прізвиськ, плюс частина позивних від бойової історії (з попередніх місць служби), а також незначна кількість одиниць, які належать до інших груп.

На сучасному етапі, після війни, 40,9 % респондентів використовують позивні тільки при спілкуванні з колишніми однополчанами, у 32,6 % вони стали прізвиськами, псевдонімами, нікнеймами, 14,6 % — вживають їх украй рідко, 11,6 % — не використовують узагалі. Тобто третина ветеранів активно послуговується своїми позивними після повернення з війни.

72,9 % респондентів мали тільки один позивний, у 27,1 % були також інші. Серед тих, хто мали більш ніж один, частина користувалася оперативними або позиційними позивними, які після завершення конкретних операцій змінювали, частині довелося поміняти позивний, бо у підрозділі, в якому вони опинилися, хтось уже мав такий самий, або ж позивний просто був задовгий чи незручний (*Гауляйтерша*, *Дартаньян*). У частини респондентів позивні просто не прижилися, у незначній групі (4 випадки) паралельно вживалося кілька позивних — для широкого і для вужчого кола.

У словнику псевдонімів воїнів АТО, зібраних Ю. Копитко [Копитко] на базі Книги пам'яті полеглих за Україну [КППУ], вказуються однакові позивні, що належали різним особам. Так можна побачити, які позивні є найпопулярнішими.

Найчастіше у словнику Ю. Копитко фіксуються позивні Дід/Дед (11), Батя (9), Дядя (з додаванням імен Ваня, Коля, Вітя) (7), Чорний (7). Популярні також позивні Тихий (6), Шаман (6), Білий (5), Док (5), Змей/Змій (5), Кім/Кот (5), Леший (5), Лютий (5), Скіф (5), Балу (4), Бізон (4), Генерал (4), Добрий (4), Захар (4), Козак (4), Німець (4), Рижий (4), Старшина (4), Фізрук (4), Адвокат (3), Артист/Артист (3), Беркут (3), Бетмен (3), Борода (3), Гуцул (3), Гюрза (3), Кавказ (3), Малиш (3), Манюня (3), Монгол (3), Одеса (3), Партизан (3), Поет (3), Поляк (3), Прокурор (3), Санич (3), Сват (3), Седой (3), Старий (3), Француз (3), Шева (3), Шип (3).

Двічі трапляються такі позивні: Акула, Бабай, Бандит, Барс, Бача, Білка, Бобер, Боцман, Броня, Бук, Ваха, ВДВ, Ворон, Душман, Ендрю, Єгер, Йожик, Ірокез, Італієць, Карась, Карат, Каспер, Кент, Кіпіш, Кока, Колдун, Колобок, Копчений, Космос, Костиль, Краб, Крим, Кріт/Крот, Кузьмич/Кузьмич, Кум, Лис, Лисий, Лісник, Лом, Маестро, Майор, Макс, Мамай, Матвій, Медведь/Медвідь, Механ, Мисливець, Михаліч, Морпех, Орел, Орест, Палич, Пілот, Полтава, Псих, Риба, Ромео, Санта, Саха, Скорпіон, Слонік, Сокіл, Сон, Спец, Спікер, Стріла, Студент, Тарас, Татарин, Тигр, Фортуна, Хохол, Цар, Циган, Цинк, Череп, Чех, Чечен, Шама, Шахтар/Шахтёр, Шульц, Шумахер, Шустрий, Ювелір, Юрист, Якудза, Якут, Яр, Ярік.

Оскільки культурний бекграунд України усе ще досить близький з російським (спільна радянська спадщина, російська культура популярна в Україні), й українці поруч з росіянами у спільній радянській армії пройшли війну в Афганістані 1979–1989 рр., у російсько-українській війні, що почалася 2014 року, чимало однакових позивних трапляється по обидва боки фронту. Ось свідчення російського бойовика: «Я когда сидел в железном шкафу, людей, кто меня держал, не видел, только позывные их слышал, так вообще думал, что у наших нахожусь. Одни и те же они, процентов на 85. Из-за этого сплошная путаница. — “Кошками” обычно всех медсестер называют. Позывной “ВДВ” есть и там, и там, “Бес”, “Малыш”. Обычно берут первое, что в голову пришло. “Малыш” — мелкий или молодой. “Абхаз” — он из Сухуми приехал. “Штирлиц” — наш парень из Германии. А вот “Тиви” — не грузин, похож просто...» [Дурнев].

85 % спільних позивних — це, звісно, перебільшення російської пропаганди, але важко заперечити, що певна частка їх має єдине походження та утворюється за тими самими моделями.

На жаль, війна усе ще триває, і жанр позивних розвивається далі. Це досить вагомий сегмент у сучасному українському антропоніміконі, і він, безумовно, вартий подальших ґрунтовних досліджень. Проблематика українського військового назовництва вимагає ширшого анкетування, детальнішого аналізу типових моделей, за якими утворюються бойові псевдоніми. Істотним внеском у слов'янську ономастику, мотивологію й соціолінгвістику стануть дослідження особливостей дистрибуції позивних у різних підрозділах ЗСУ (Сухопутні війська, Повітряні сили, ВМС тощо).

ЛІТЕРАТУРА

- Білоусенко П. І. Козацькі прізвища. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2007. Т. 4: Ка-Ком. 528 с.
- Дурнев Д., Сажнева Е. Моторола и Боцман. Откуда берут позывные участники конфликта в Донбассе. *МК.RU*. URL: <https://www.mk.ru/social/2014/10/12/motorola>

- i-bocman-otkuda-berut-pozyvnye-uchastniki-konflikta-v-donbasse.html (дата звернення: 10.02.2020).
- Книга пам'яті полеглих за Україну. URL: <http://memorybook.org.ua/> (дата звернення: 10.02.2020).
- Копитко Ю. Псевдонім як маркер взаємодії понять мова-війна (на матеріалі неофіційного іменника воїнів АТО). Львів, 2019. 109 с.
- Кравченко Л. Лексична база позивних українських бійців — учасників озброєного конфлікту на сході України в 2014 р. *Тенденції розвитку української лексики та граматики*. Варшава, 2015. Ч. 2. С. 224–237.
- Кравченко Л. Мотиви номінацій позивних українських бійців — учасників бойових дій російсько-українського конфлікту на сході України. *Polska Akademia Nauk. Oddział w Lublinie*. Ч. 2. URL: http://www.pan-ol.lublin.pl/wydawnictwa/TZwiaz11/10_Kravchenko.pdf (дата звернення: 10.02.2020).
- Легендарний «Сумрак» розповів про свій позивний. (2016). *Телевізійна служба новин*. URL: <https://tsn.ua/ato/legendarniy-sumrak-rozpoviv-pro-sviy-/pozivniy-734107.html> (дата звернення: 10.02.2020).
- Марценюк Т., Квіт А. Залучення ветеранів до громадського і політичного життя: шлях від військових перемог до особистих. Київ, 2019. 71 с.
- Міллер К. 13 тисяч: офіційні дані ООН щодо загиблих у війні на Донбасі. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29792144.html> (дата звернення: 10.02.2020).
- Міністерство оборони України. Командування сухопутних військ Збройних сил України. Київ, 2016. 223 с.
- Олар К. Український міліті-псевдонімікон: словотвірний аспект. *Ukrainian scientific e-journal Logos. Online*. URL: <https://www.ukrlogos.in.ua/10.11232-2663-4139.04.22.html> (дата звернення: 10.02.2020).
- Підкуймуха Л. Позивні учасників антитерористичної операції на Донбасі: спроба аналізу. *Мова: класичне — модерне — постмодерне* : зб. наук. пр. Київ, 2016. Вип. 2. С. 135–144.
- Псевдо діячів ОУН та УПА. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Псевдо_діячів_ОУН_та_УПА (дата звернення: 10.02.2020).
- Советская военная энциклопедия : в 8 т. / гл. ред. А. Гречко. Москва, 1978–1980.
- Шульська Н. Номінативна характеристика позивних імен бійців АТО, уживаних в мові ЗМІ. *Наук. зап. Тернопіл. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка*. Тернопіль, 2017. № 1. С. 342–374.

RERERENCES

- Bilousenko P. I. (2007). Kozatski prizvyshcha. *Entsyklopediya istorii Ukrainy*, vol. 44. V. A. Smolii (Ed.) etc. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Durnev D., Sazhneva E. (2014). Motorola i Botsman. Otkuda berut povyvnye uchastniki konflikta v Donbasse. *MK.RU*. URL: <https://www.mk.ru/social/2014/10/12/motorola-i-bocman-otkuda-berut-pozyvnye-uchastniki-konflikta-v-donbasse.html> (access date: 10.02.2020).
- Knyha pamiati polehlykh za Ukrainu. (2020). URL: <http://memorybook.org.ua/> (access date: 10.02.2020). [In Ukrainian].
- Kopytko Yu. (2019). Pseudonim yak marker vzayemodii poniat mova-viina (na materialii neofitsiinoho imennyka voyniv ATO). Lviv. [In Ukrainian].
- Kravchenko L. (2015). Leksychna baza pozyvnykh ukrainskykh biitsiv — uchasnykiv ozbrojenoho konfliktu na skhodi Ukrainy v 2014 r. *Tendentsiia rozvytku ukrainskoi leksyky ta hramatyky*. Warszawa. P. II, 224–237. [In Ukrainian].
- Kravchenko L. (2016). Motyvy nominatsii pozyvnykh ukrainskykh biitsiv — uchasnykiv

- boyovykh dii rosiisko-ukrainskoho konfliktu na skhodi Ukrainy. *Teka Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych. Polska Akademia Nauk. Oddział w Lublinie*, 80–85. URL: http://www.pan-ol.lublin.pl/wydawnictwa/TZwiaz11/10_Kravchenko.pdf (access date: 10.02.2020). [In Ukrainian].
- Lehendarnyi “Sumrak” rozpoviv pro svii pozyvnyi. (2016). *Televiziina sluzhba novyn*. URL: <https://tsn.ua/ato/legendarniy-sumrak-rozpoviv-pro-sviy-pozivniy-734107.html> (access date: 10.02.2020). [In Ukrainian].
- Martseniuk T., Kvit A. (2019). Zaluchennia veteraniv do hromadskoho i politychnoho zhyttia: shliakh vid viiskovykh peremoh do osobystykh. Kyiv. [In Ukrainian].
- Miller K. 13 tysiach: ofitsiini dani OON shchodo zahyblykh u viini na Donbasi. *Radio Svoboda*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29792144.html> (access date: 10.02.2020). [In Ukrainian].
- Ministerstvo oborony Ukrainy. (2016). Komanduvannia sukhoputnykh viisk Zbroinykh syl Ukrainy. Kyiv. [In Ukrainian].
- Olar K. (2019). Ukrainskyi militia-psevdonimikon: slovotvirnyi aspect. *Ukrainian scientific e-journal Logos. Online*. URL: <https://www.ukrlogos.in.ua/10.11232-2663-4139.04.22.html> (access date: 10.02.2020). [In Ukrainian].
- Pidkuimukha L. (2016). Pozyvni uchastnykiv antyterorystychnoi operatsii na Donbasi: sprobha analizu. *Mova: klasychne — moderne — postmoderne: zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv, iss. 2, 135–144. [In Ukrainian].
- Psevido diiachiv OUN ta UPA. (2020). *Wikipedia*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Псевдо_діячів_ОУН_та_УПА (access date: 10.02.2020). [In Ukrainian].
- Shulska N. (2017). Nominatyvna kharakterystyka pozyvnykh imen biitsiv ATO, uzhyvanykh v movi ZMI. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatiuka*, 1, 342–374. [In Ukrainian].
- Sovetskaya voennaya entsyklopediya: in 8 vols. (1978). A. Grechko (Head Ed.). Moscow. [In Russian].

L. L. BELEY

Potebnya Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine

E-mail: to.mamay@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4094-6418>

MILITARY NICKNAMES OF THE PARTICIPANTS OF THE ATO AND THE JFO — CREATION AND FUNCTIONING

The article is devoted to the peculiarities of the creation and functioning of the military nicknames (call signs) in the Ukrainian military formations during the Antiterrorist Operation and Joint Forces Operation in the Eastern Ukraine (from 2014 to the present day). The analysis is based on the anonymous poll among Ukrainian veterans. The information about 500 military nicknames was gathered i.e. the history of their creation, the peculiarities of their functioning etc. The most typical models and ways of creation were described. Further parameters were analyzed: the functional peculiarities, formal requirements, typical size (one, two, three and four syllables). The influence of the following social categories was explored: regional origin, gender, education, language (Ukrainian, Russian, bilingualism). 85 % of the respondents — males, 15 % — females. The age of the respondents — from 20 to 72 years (the most numerous group — from 30 to 45 years). The most typical models of nickname creation are as follows: from name (name, surname, patronym); from profession, hobby, occupation; from character traits, intellectual skills; from appearance (haircut, tattoos, garments); from famous person or character (literary or cinema); from personal military history (former places of service, battle histories, military rank); region/city of origin, ethnic identity; from child and youth nicknames; occasional (the less typical creation models). Quantitative correlation of the nicknames created by the soldiers themselves and by their colleagues was analyzed, taking

into consideration the various models of military nickname creation. The analysis includes the peculiarities of functioning of the military nicknames of Ukrainian veterans after the end of their service — do they use them after they leave military sphere, how often etc. The most popular military nicknames are gathered from the military nickname dictionary, composed by Y. Kopytko on the basis of the “Book of Memory of the fallen soldiers of Ukraine”.

Keywords: anthroponymicon, call-sign, military nickname, pseudonym, heteronym, bilingualism, pop-culture, Russian-Ukrainian war.

Дата надходження до редакції: 6.05.2020

Дата затвердження редакцією: 14.05.2020

О. М. ХОЛОДЬОН

Інститут української мови Національної академії наук України
м. Київ, Україна
Електронна пошта: kholodonolena@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7546-6479>

ДІЄСЛІВНА ЛЕКСИКА Й СЕМАНТИКА В УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРАХ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ (лексикографічний аспект)

У статті розглянуто проблему представлення діалектної дієслівної лексики та семантики в українських діалектних словниках, які є джерелом важливої діалектної інформації. Матеріал дослідження — кілька українських репрезентативних лексикографічних праць, які дозволяють висвітлити порушену проблему. Як з'ясувалося, діалектній дієслівній лексиці присвячено лише дві окремі диференційні лексикографічні праці С. Є. Панцьо (лемківський говір), які відносять до реконструктивних словників, у решті — дієслівну лексику і семантику поряд з іншими частинами мови. У загальних і тематичних словниках, які присвячені говору, групі говірок чи одній говірці, представлено диференційно і недиференційно дієслівну лексику, що належить до різних лексико-семантичних груп: мовлення (напр.: лемк. *рѣчи*, поліс. *балдікатъ*), пересування (напр.: лемк. *крачати*, поліс. *лідкатъ*), споживання (напр.: лемк. *звантолїти*, поліс. *папастї*), сприйняття (напр.: лемк. *припатр'ятися*, поліс. *паглядѣтъ*), завдання удару (напр.: лемк. *масакрувати*, поліс. *атклезати*) тощо, та простежено дієслівні лексико-семантичні явища (синонімію, полісемію, омонімію). У словниках, які побудовані за гніздовим способом, за так званою «никончуківською схемою», репрезентовано назви процесів, що пов'язані, наприклад, з традиційними подільськими ремеслами (теслярство і столярство, бондарство, стельмаство, ковальство, плетіння, каменярство). Такі словники називають тематичними або семантичними словниками. Сьогодні у діалектних словниках автори фіксують складну семантичну структуру дієслів, представляють різні форми опису їхньої семантики (нульова презентація значення, наведення літературних еквівалентів до діалектних слів та докладне пояснення значення), подають сталі словосполучення з опорними дієсловами з метою оприаявити їхню широку сполучуваність (напр.: гуц. *лісти в бійку*, *лісти в очі*, *лісти в пекло*), звертають увагу на семантику дієслів, що може залежати від їхнього виду (напр.: закарп. *бенькати* і *бенькнути*, *бѣхати* і *бѣхнути*), та наводять «фотографії-цитати» до реєстрових дієслів (напр.: гуц. *віхтувати*, *клáпцати*, *кислѣчитисе*). У дослідженні окреслено перспективи подальшого вивчення діалектної дієслівної лексики та семантики в українських говорах.

Ключові слова: українські говори, лексикографічний аспект, дієслівна лексика, дієслівна семантика, лексико-семантична група дієслів, дієслівні лексико-семантичні явища, сполучуваність дієслів.

У сучасній українській діалектології актуальним є лексикографічне опрацювання діалектної лексики й семантики. Науковці наголошували на важливості лексикографічних досліджень як української літературної, так і діалектної мови [Гримашевич : 129], зокрема «для пізнання краю слугують путівники чи етнографічні записи, а для пізнання мови чи говірки — словники» [Хобзей 2015 : 51], «діалектні словники — це те джерело інформації, яке буде показувати наші витoki, глибину нашу, нашу історичну і культурну пам'ять, наші зв'язки у слов'янському світі, і тому до створення таких словників нас закликає саме життя», адже «багатство і широта мовних явищ, які є в діалектах, у десятки разів перебивають ту кількість мовних одиниць, які є і з якими працюють дослідники літературної мови» [Кобирилка 2014 : 113].

Дослідники описували стан вивчення лексики тваринництва (В. М. Куриленко), лексики мисливства (Г. Л. Аркушин), лексики харчування (Є. Д. Турчин), назв одягу та взуття (Г. І. Гримашевич), ботанічної лексики (М. В. Поістогова, І. В. Гороф'янюк, Р. С. Омельковець, Т. П. Кукса, О. А. Дакі), лексики на позначення людини (В. В. Лєснова, Л. Я. Колєсник), весільної лексики (Н. В. Хібеба), лексики пастухування (Т. О. Ястремська), ентомологічної лексики (Л. М. Шуст), лексики родинних обрядів (О. А. Жвава), назв їжі та кухонного начиння (В. П. Різник), орнітолексики (Я. О. Литвиненко) та ін., проте стан дослідження діалектної дієслівної лексики і семантики в українських говорах описано недостатньо ¹, що зумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета дослідження — проаналізувати стан вивчення діалектної дієслівної лексики й семантики в лексикографічному аспекті, звернути увагу на основні проблеми в їх подальшому дослідженні.

Науковці відзначають, що увага до діалектної лексики загострена «у зв'язку з необхідністю забезпечити надійним матеріалом галузі мовознавства та суміжні науки, які безпосередньо пов'язані з реконструкцією давнього стану матеріальної і духовної культури носіїв мови» [Гриценко 1984 : 3], тому потрібно фіксувати «скарби» діалектної мови, місцеві мовні «золотинки» [Русак : 143] ².

Діалектна дієслівна лексика і семантика окремо представлена в диференційних лексикографічних джерелах С. Є. Панцьо «Матеріали до словника лемківських говірок (дієслівна лексика)» 1997 р. та 2009 р. видання [Панцьо 1997; Панцьо 2009]. В останньому виданні авторка з 37 населених пунктів наводить понад 800 реєстрових слів — абеткованих дієслівних лексем найрізноманітніших тематичних та лексико-семантичних груп:

1) мовлення: *réчи* 'говорити, сказати', *радїти* 'говорити, розмовляти', *погварїти* 'поговорити', *райцувати* 'вести розмову', *телефєніти* 'говорити дурниці', *мамрати* 'говорити незрозуміле', *шипрати* 'шепотіти', *паркотати* 'бубоніти', *повідати* 'розповідати', *огвар'яти* 'обмовляти', *звідати(ся)* 'запитати', *позвідати* 'розпитати', *одрєкти* 'відповісти', *пораїти* 'порадити', *підпівісти* 'підказати', *токмітися* 'домовлятися, погоджуватися' та ін.;

¹ Про напрями та стан дослідження дієслова в літературній і діалектній мовах з когнітивного погляду див.: [Міроненко].

² За словами самих діалектоносіїв (східнополіські говірки), — *сама'родк'і*: «Йа'но ўже 'тойе / шо м'ї йази'кам'ї / [...] / ти н'є п'єр'єда'с'ї йа'го дру'тому н'є й-ак / н'є п'єр'є'дат' / [...] / дак 'йєта з найєш *сама'родк'і* та к'їє / *сама'родк'і* 'єта с'лов'ї / 'єта н'ї з к'н'їжк'ї / н'ї з 'чога //» (с. Кренидівка, Середино-Будський р-н, Сумська обл.) (експедиційні записи автора).

2) пересування: *крача́ти* 'йти, крокувати', *чепер'яти*, *чепул'яти* 'шкунтильгати', *пришкінта́ти* 'пришкандибати', *шлянта́ти* 'швендяти', *шмайтати́* 'іти криво', *скурі́тися* 'втекти, швидко піти після вчиненої шкоди', *біциклюва́ти* 'їздити на велосипеді', *санка́тися* 'кататися на санках' та ін.;

3) споживання: *звантолі́ти* 'з'їсти', *кварува́ти* 'ласувати', *пролыгну́ти* 'проковтнути', *ожер́ти(ся)*, *ожирати́* 'об'їсти', *сербати́* 'сьорбати', *напавати́* 'напувати, поїти', *трубі́ти* 'багато пити', *фриштикува́ти* 'запивати' та ін.;

4) конкретної фізичної дії: *чипчи́ти* 'завивати чепець', *навузі́ти* 'рублити, прив'язувати мотузком на возі', *кавальцюва́ти* 'різати на шматки', *розшкі́пнути* 'розколоти', *загартати́* 'одягати', *зді́ти* 'одягти', *приді́вати* 'одягати, вбирати', *парадува́тися*, *параді́тися* 'гарно вдягатися', *спаружі́ти* 'зварити, зготувати їжу', *капарі́ти* *знев.* 'готувати їжу' та ін.;

5) сприйняття: *смотрі́ти* 'дивитися', *поптрі́ти* 'подивитися', *подивл'яти* 'бачити, дивитися', *вздрі́ти* 'побачити, угледіти', *шлепачі́ти* 'дивитися зі злом', *призерати́ся*, *припатр'яти́ся* 'приглядатися' та ін.;

6) буття: *бы́ти* 1) 'бути'; 2) 'існувати'; 3) 'перебувати', *коморі́ти* 'жити на квартирі', *ма́тися* 'жити заможньо', *минати́ся* 'померти', *завісі́ти(ся)* 'повішатися', *згі́гнути* 'околіти' та ін.;

7) завдання удару: *кропну́ти*, *ценькну́ти* 'вдарити', *праска́ти*, *прасну́ти* 'вдаряти', *бевха́ти* 'вдарити глухо', *малата́ти* 'бити, лупцювати', *штурі́ти* 'стусонутити, штовхнути', *масакрува́ти* 'битися' та ін.;

8) трудової діяльності: *пацькорі́ти* 'робити недбало, неохайно', *партолі́ти* 'робити абияк', *оначі́ти*, *вионачі́ти*, *заоначі́ти* 'щось робити, змінити', *мимрати́* 'робити повільно', *мозолі́ти* 'важко працювати', *легейда́ти* 'лінуватися', *белеюва́ти* 'дармувати, байдикувати' та ін.;

9) мислення: *здума́ти* 'надумати, придумати', *застановля́ти(ся)* 'задумуватися', *спом'яну́ти* 'пригадати', *тямі́ти* 'пам'ятати' та ін.;

10) бажання: *бажі́ти* 'хотіти', *жада́ти* 'бажати, хотіти', *запра́гти(ся)* 'забажати, захотіти', *потрі́бува́ти* 'мати в чомусь потребу' та ін.

Семантику реєстрових слів розкрито за допомогою пояснень-синонімів української літературної мови та іноді описових пояснень, до кожного реєстрового слова подано контекст уживання діалектного дієслова. Подібні словники дослідники відносять до *реконструктивних словників* [Гриценко 2013; Кобири́нка 2014 : 113].

У решті лексикографічних праць дієслівну лексику подано поряд з іншими частинами мови. Серед них:

1) загальні словники:

а) словники, які репрезентують говір як цілість: І. Г. Верхратський «Говір батюків» (Львів, 1912), П. С. Лисенко «Словник поліських говорів» (Київ, 1974), М. Й. Онишкевич «Словник бойківських говірок» у двох частинах (Київ, 1984), Г. Л. Аркушин «Словник західнополіських говірок» у двох томах (Луцьк, 2000), «Словник буковинських говірок» (Чернівці, 2005), К. Д. Глуховцева, В. В. Леснова, І. О. Ніколаєнко, Т. П. Терновська, В. Д. Ужченко «Словник українських східнословобожанських говірок» (Луганськ, 2002), Г. Ф. Шило «Наддністрянський регіональний словник» (Львів, 2008), М. А. Грицак «Матеріали до Словника українських говірок Закарпатської області» (Київ, 2017) та ін.;

б) словники, що репрезентують групу говірок чи одну говірку: С. Л. Ніколаєва та М. М. Толстая «Словарь карпатоукраинского торуньского говора:

с грамматическими образцами текстов» (Москва, 2001), М. Негрич «Скарби гуцульського говору: Березови» (Львів, 2008), Р. І. Осташ, Л. Р. Осташ «Словник говірки села Стриганці Тисменицького району Івано-Франківської області» (Львів, 2010), Г. М. Добролюжа «Фразеологічний словник говірок Житомирщини» (Житомир, 2010), Є. Д. Турчин «Словник села Тилич на Лемківщині» (Львів, 2011), Н. В. Хобзей, О. І. Сімович, Т. О. Ястремська, Г. М. Дидик-Меуш «Лексикон львівський: поважно і на жарт» (Львів, 2015), М. І. «Мовний портрет села Тюдів. Словник» (Івано-Франківськ, 2018) та ін.;

2) тематичні словники: М. В. Никончук «Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся» (Київ, 1985), Г. І. Гримашевич «Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок» (Житомир, 2003), І. В. Магрицька «Словник весільної лексики українських східнословобожанських говірок (Луганська область)» (Луганськ, 2003), Г. П. Краєвська «На родовиробничу термінологію центральноподільських говірок: матеріали до Лексичного атласу української мови» (Вінниця, 2018) та ін.

Розглянемо кілька українських лексикографічних праць з метою ознайомлення з особливостями представлення діалектної дієслівної лексики й семантики.

«Словник поліських говорів» П. С. Лисенка [Лисенко] укладений за абеткою та репрезентує діалектний матеріал за принципом «від назви до значення». Серед реєстрових слів подано дієслова:

1) мовлення: *балаб́енить* ірон. 'невиразно, тихо говорити', *балді́кати* 'говорити багато, беззмістовно, неістотно; базікати', *бе́бати* знев. 'настійно повторювати те саме; бубоніти, торохтіти', *шакля́ть* 'шепелявити', *ви́гукуват* 'виклика́ти, просити вийти до кого-небудь', *одка́зуват* 'відповідати', *наспасі́бкават* 'подякувати', *наскро́міть* 'виляяти кого-небудь' та ін.;

2) відономатопоетичні дієслова: *бекотáть* 'бекати (про вівцю)', *мі́кати* 'мукати (про корову, вола тощо)', *ка́вкати* 'нявкати, нявчати', *гелі́ючить* 'гегати (про гусей)', *цві́ркати*, *цві́ркнут* 'кричати (про індика)', *тулді́кати* 'кричати (про індиків)', *гу́сті*, *гу́сть* 'вити (про вовків)', *ту́жіть* 'вити (про собаку, вовка)', *ту́ркат* 'крякати (про жаб)' та ін.;

3) конкретної фізичної дії: *паме́рвїть*, *паме́рвїть* 'пом'яти, подрібнити солому', *ті́орїть* 'лущити, теребити (кукурудзу)', *нахоро́шуват*, *нахоро́шуват*, *нахоро́шїть*, *нахоро́шїть* 'відокремлювати зерна від качана кукурудзи, стручка гороху; лущити', *хоро́шїть*, *хоро́шїть* 'лущити (кукурудзу, квасоллю і т. ін.)', *луза́ть*, *луза́ть* 'лущити, обчищати квасоллю, горох, кукурудзу і т. ін.', *укру́чуват*, *укру́тіть* 'замотувати, ув'язувати', *нап्रे́на́ть*, *напрену́ть* 'одягати', *накладáт* 'одягати, надівати (про одяг, взуття і т. ін.)', *удивáт* 'одягати що-небудь', *ту́шїть* 'смалити' та ін.;

4) будівництва: *де́лат* *ха́ту* 'будувати хату', *лямцо́ват*, *лямцо́ват* 'оббивати повстю що-небудь', *пата́ло́чить* 'класти стелю в хаті', *ти́блюва́ть* 'з'єднувати, скріплювати дерев'яні частини тіблем', *шпа́рува́т* 'забивати планками вертикальні щілини між збитими дошками стіни веранди і т. ін.', *хугова́т* 'довбати пази у вушакáх' та ін.;

5) пересування: *лі́дкати* 'ходити, тинятися без діла', *штикильга́т* 'шкандибати, шкутильгати', *га́йсати* 'бігати, скакати', *гарца́ть*, *гарци́коват* 'бігати, скакати' та ін.;

6) завдання удару: *аткле́зават*, *аткле́зат* 'бити', *бору́хатис*
1) 'злегка боротися, граючись'; 2) 'битися навкулачки', *умле́ять* 'ударити', *уши́ба́ть*, *уши́біть* 'ударившись, відчувати біль; ударяти що-небудь' та ін.;

7) споживання: *ку́шать* 'їсти', *пагасти́ть* 'почастувати', *панáсті* 'з'їсти', *шанова́ть*, *шанава́ць* 'частувати, угощати' та ін.;

8) сприйняття: *блюди́ть* 'спостерігати, наглядати', *пагляде́ть* 'подивитися', *патрикува́ть* 'підстерігати, стежити, пильнувати' та ін.

У словнику засвідчено приклади лексико-семантичних явищ:

1) синонімії: *кло́кать*, *кло́кат*, *клу́кать*, *кльоко́тать*, *кри́кать*, *куглі́кать*, *кулю́кать*, *кулди́кать*, *кульду́кать*, *курди́гать*, *ку́ркать*, *тулди́кать*, *цві́ркать*, *цві́ркнуть* 'кричати (про індика)'; *аткле́завать*, *атклеза́ть*, *ба́нить*, *трепа́ть*, *трепа́т* 'бити'; *верга́ть*, *ве́ргат*, *целя́ть* 'брикати задніми ногами під час доїння (про корову)'; *бекота́ть*, *бле́ять*, *бле́йт* 'бекати (про вівцю)'; *гайса́ть*, *гарца́ть*, *гарцикова́ть* 'бігати, скакати'; *ва́бить*, *ту́жить* 'вити (про собаку, вовка)'; *уба́чить*, *угля́нут* 'побачити'; *штукува́ть* 'жартувати', *хви́злюва́ть* 'жартувати, веселитися'; *укройну́ть* 'шмагонути, стьобнути', *шибону́ть* 'шмагонути, стусонути' та ін.;

2) полісемії: *облу́плюват*, *облупі́т* 1) 'знімати, очищати шкірку з старої картоплі'; 2) 'знімати, здирати шкіру з забитої тварини'; 3) 'чистити яйце'; *теребі́ть*, *теребі́т*, *теребі́ть*, *тєрабі́ть*, *теребі́ть* 1) 'обрубувати гілля'; 2) 'розчищати, корчувати кущі дерева'; 3) *перен., ірон.* 'багато і довго їсти'; *трепа́ть*, *трепа́т* 1) *с. г.* 'тіпати (про льон, коноплі та ін.)'; 2) 'трясти'; 3) 'бити'; *кичкава́ть*, *кічкава́ть* 1) 'викорчовувати пеньки на лісовій ділянці, щоб зробити землю придатною для хліборобства'; 2) 'обрубувати гілки на поваленому дереві' та ін.;

3) омонімії: *ве́ргат*¹ 'блювати' й *верга́ть*, *ве́ргат*² 'брикати задніми ногами під час доїння (про корову)'; *лупи́ть*, *лупи́т*¹ 1) 'обдирати, знімати шкіру з забитих тварин'; 2) 'чистити, очищати лушпайки з картоплі, цибулі, часнику тощо' й *лупи́т*² 'вищиряти, показувати зуби' та ін.

Основа цього словника — це матеріали, які первісно були зібрані до «Атласу української мови» (Київ, 1984) і лише частково розширені й удокладнені, а не збиралися спеціально до словника [Гриценко 2013], що зумовлює його цінність та унікальність.

Діалектна лексика і семантика архаїчного й складного мовно-територіального утворення — Закарпаття (середньозакарпатський, гуцульський, бойківський, лемківський діалекти) представлена у «Матеріалах до Словника українських говірок Закарпатської області» М. А. Грицака [Грицак]. Закарпаття — український етномовний простір, де значною мірою збережено діалектне спілкування, де престижно знати й користуватися рідною говіркою, а своє, регіональне, має позитивну аксіологію. Така ментальна зорієнтованість закарпатських українців є важливою передумовою тривалого збереження народного мовлення, передавання його від покоління до покоління.

Лексична спадщина М. А. Грицака — це машинописні варіанти тексту опрацьованої автором частини словника (від А до К) та картотека первісного матеріалу (від А до Я), що зберігаються в Інституті української мови Національної академії наук України (м. Київ, Україна).

М. А. Грицак наголошував на необхідності повної фіксації лексики говірок та її вичерпного опрацювання в діалектному словникові недиференційного типу, доводив необхідність репрезентувати в лексиконі не тільки виразно говіркові елементи, яких не було в літературній мові чи які вирізняються на тлі стандарту низкою параметрів, а й поширену в мовленні носіїв говірок лексику, ідентичну літературній нормативній, що намагався реалізувати у своєму словнику. Дослідник обґрунтував (і застосував на практиці) різні

форми опису семантики лексем: нульову (за визначенням автора) презентацію значення, коли слово формою і значенням не відрізняється від уживаного в літературній мові, а тому може бути подане без пояснення; наведення літературних еквівалентів до діалектних слів; докладне пояснення значення слова, коли необхідно точно описати місцеві реалії побуту, виробничі процеси, елементи народної культури [Гриценко 2017 : 5–9].

У словнику за абеткою за принципом «від назви до значення» подано різнотематичну дієслівну лексику, яка відбиває довкілля, світ місцевої традиційної матеріальної й духовної культури, риси ментальності носіїв говірок. До кожного реєстрового дієслова подано ремарки, що вказують на його вид — доконаний чи недоконаний, за яким може бути закріплена семантика:

1) *бѣнькати*, *недок.* 1) 'мекати'; 2) 'крутитися, щось робити';
бѣнькнути, *док.* 'мекнути';
 2) *бѣхати*, *недок.* 'сильно бити';
бѣхнути, *док.* 1) 'важко, з шумом упасти'; 2) 'ударити'; 3) 'кинути';
 4) 'вистрелити'; 5) 'швидко влити'; 6) 'накинутися'; 7) 'виткати'; 8) 'обкласати податком';

3) *бѣвтати*, *недок.* 1) 'бѣвтати, колотити'; 2) 'іти нерівною ходою, петляючи, долаючи перешкоди'; 3) 'хлюпати'; 4) 'дуже бити'; 5) 'полохати рибу'; 6) 'штовхати'; 7) 'палати'; 8) 'кашляти'; 9) 'стрибати'; 10) 'ударяти [про грім]';

бѣвтнути, *док.* 1) 'сильно вдарити, штовхнути'; 2) 'налити, хлюпнути'; 3) 'упасти [в яму, воду]'; 4) '[тонуті]'; 5) '[ударити (про грім)]'; 6) '[наскакувати, налітати]'; 7) 'умерти'.

За результатами досліджень М. М. Толстої, закарпатської говір зберігає у живому вигляді давні принципи побудови системи енклітик, зокрема **se* [Толстая : 488]. У словнику зафіксовано уживання зворотних дієслів, що утворені, як відомо, за допомогою постфікса *-ся*, який позбавляє перехідні дієслова зв'язку з об'єктом (прямим додатком) і перетворює їх на неперехідні [Городенська : 201] (напр.: *андурáтися*, *недок.* 'цуратися', *бáбрaтися*, *недок.* 'бруднитися', *банітлувáтися*, *недок.* 'зрушуватися з місця'). Виявлено зворотні дієслова, які вживають в активному стані:

– *барага́тися*, *недок.* 'прозивати барагою': «Кáжу ти чéсно, ни *барага́й с'и ми*»³;

– *ва́битися* (*ва́битиса*, *ва́битиси*, *ва́битис'и*), *недок.* 'вабити': «Хлѡпц'і фалили робѡту, кликали одѣн ѡдного, *ва́билис'и*», «Вони декалоном намастили та й вони *с'а ва́блят*»;

– *валягувáтися* (*вал'игувáтиси*, *вал'аговáтиса*, *валагувáтис'а*), *недок.* 'пустувати': «Йа ни ма́йу куді *вал'агувáтис'а*»;

– *веретеня́тися* (*виритин'áтис'а*), *недок.* 'дражнити веретеном': «Так *с'а ми веретин'áйут*».

У карпатських говорах функціонують давні форми на *-чи* від дієслів з основою інфінітива на [г], [к] [Бевзенко : 127], що зафіксовано словником:

– *беречі́* (*биричі́*), *недок.* 'берегти';

³ Із дозволу в. о. завідувача відділу діалектології, к. філол. н. Л. В. Рябець матеріал (літера В) узято з картотеки М. А. Грицака, яка зберігається в Інституті української мови НАН України (м. Київ, Україна). Принагідно висловлюємо щире подяку викладачеві української мови Галині В'ячеславівні Шкурко (Ужгородський національний університет) за консультацію щодо вживання діалектних дієслів на Закарпатті.

– *беречіся* (*беречіса, беречіси, беречіс'и, биричіс'а*), *недок.* 'стерегтися';
 – *бійли*: $\diamond$ *Бійли* (*бійлы*) *вєричи* 1) 'перекинутися'; 2) 'умерти';
 – *вітечи* (*вѣтечи, вѣтєчи, вѣтичи, вітечи, вѹтечи, вѹтєчи, үтечи*),
док. 'витекти': «Із діравого горшкá мóже *вѣтечи* водá; Із пивника водá гóдна *вѣтечи*; Утгы молоко ни годно *үтечи*».

Як зазначають науковці, у західнокарпатських говірках зберігся давній звук [i] в інфінітивних формах на -ті [Бевзенко : 127], що відбито словником:

– *бестежіті*, *недок.* 'робити безлад';
 – *бостіся* (*бостіса, бостіс'а, бистіс'а, быстіс'а*), *недок.* 'битися рогами (про худобу)': «Так ся страшно корóви *болі*, шо Рябуха руг собі зорváла, думала м, же нїгда не перестануть *бóстіса*»;
 – *бувсіріті* (*бувсіріті*), *недок.* 'бити кулаком';
 – *бурекáті*, *недок.* 'копати (картоплю)'.

М. А. Грицак проаналізував і відтворив багатозначність дієслів, послідовно розмежовуючи окремі значення, відтінки значень: для лексеми *біти* зафіксовано 39 зн., *брінькати* — 13 зн., *бути* — 12 зн., *бітися* — 11 зн., *бáвити* — 10 зн., *бўрати* — 9 зн., *бубоніти, бічелувáти* — 7 зн., *бўхати* — 6 зн., *бáвитися, брехáти, бризкати* — 4 зн., *бідувáти, бриніти, брязкати* — 3 зн.

Також у словнику подано дієслівні лексико-семантичні явища:

1) синонімії:

– *áкнути, бѣхнути, бльóцнути, брізннути, брінькнути, брьóхнути, брязннути, бўхнути*, *док.* 'ударити', *брукнути*, *док.* 'стукнути, вдарити', *бáцнути*, *док.* 'ударити, штовхнути', *бáхнути, бряхнути*, *док.* 'сильно вдарити', *бóвтнути*, *док.* 'сильно вдарити, штовхнути', *бѣвкнути*, *док.* 'ударити, побити когось', *бабікнути*, *док.* 'вдарити за те, що набридливо гукає бабу';

– *бабрéкати, бабріти, бабрюсити*, *недок.* 'недбало щось робити', *бáбрати*, *недок.* 'недбало, повільно щось робити';

– *бáцнути, брьóхнути, брязннути, бўхнути*, *док.* 'упасти', *бóвтнути*, *док.* 'упасти [в яму, воду]', *бехнутися*, *док.* 'впасти, вдаритися';

– *богáритися, бочі́тися, бурмáситися*, *недок.* 'хмаритися', *бовдўритися*, *недок.* 'хмаритися (про купчасті хмари)';

– *бáбрати, босоркáнити*, *недок.* 'ворожити', *бáбонити*, *недок.* 'ворожити, шептати';

2) омонімії:

– *бивáти*¹ (*бывáти, бувáти*), *недок.* 1) 'траплятися'; 2) 'мешкати, жити';

3) '[іноді приходити кудись, бувати]' та *бивáти*², *недок.* 'часто бити (тільки в піснях)';

– *бáятися*¹ (*ба́йитиси*), *недок.* 1) 'шептатися'; 2) 'піддаватися баяню' та *бáятися*², *недок.* 'боятися'.

Праця Г. П. Краєвської «Народновиробнича термінологія центральнопо-дільських говірок: матеріали до Лексичного атласу української мови» [Краєвська], побудована за гніздовим способом (за принципом «від значення до назви»): словникова стаття об'єднує всі лексеми, які реалізують поняття у досліджуваних говірках та формують ряд синонімів на наддіалектному рівні. Поряд з іншими назвами (наприклад, у рубриці «Термінологія теслярства і столярства» назви ремесла, майстрів, майстерень, інструментів, матеріалу, виробів, деталей, конструкцій) окремими рубриками репрезентовано назви процесів, що пов'язані з традиційними подільськими ремеслами:

1) теслярство і столярство — 'розколювати, розрубувати деревину': *ко'лоти, ку'лоти, ру'бати*; 'згладжувати поверхню деревини': *те'сати, гороб'л'ати, об'т'ісувати, оброб'л'ати, чорно'ва об'робка*; 'різати колоду поперек': *кражу'вати, крижу'вати, 'чапкати* та ін.;

2) бондарство — 'процес складання бочки': *зби'рати 'бочку, наби'вати клеп'ки, скла'дати 'бочку, приу'чати клеп'ки до кол'ік'т'іва*; 'процес набрякання бочки': *буб'н'ав'іти, замо'кати, набра'кати, набу'хати, напу'хати, 'пукнути, роз'датис'а, роши'ратис'а, уплот'н'атис'а* та ін.;

3) стельмаство — 'процес подовження воза': *роз'водити, роз'дати, роз'двигати, розкла'дати, розче'пити, роспус'кати, рост'а'гати, розво'рити, зро'бити на'доўше*; 'процес оббивання ящика воза корою дерева': *дра'ничити, ўкри'вати, ўши'вати, заби'вати, заши'вати, об'и'вати* та ін.;

4) ковальство — 'гартувати': *гарту'вати, за'кал'увати, ка'лити*; 'потовщувати весь матеріал': *ўштоўх'нути, наби'вати, на'сажувати, о'саджувати, о'сад'увати, поса'дити, штиху'вати, штоў'хати* та ін.;

5) плетіння — 'процес зрізування рогозу серпом': *'жати, вижи'нати, жи'нати, 'р'ізати, 'т'ати*; 'процес зняття верхнього шару рогозу': *'дерти, зн'і'мати, лу'пити, лушчити, обди'рати, обчиш'чати, оби'моргати* та ін.;

6) каменярство — 'процес подрібнення породи': *'бити, др'іб'нити, дро'бити, по'бити, розби'вати, тоўк'ти*; 'процес використання пили': *'р'ізати*; 'процес нанесення напису на камінь': *виби'вати, наби'вати* та ін.

Про подібні праці науковці сьогодні говорять, що це «никончуківська методика», «никончуківська схема» представлення діалектного матеріалу, і називають їх ідеографічними (або тематичними) словниками, так званими семантичними словниками [Рябець : 76].

У словнику М. І. Голянич «Мовний портрет села Тюдів» [Голянич] матеріал подано за абеткою за принципом «від назви до значення». «Інтенсивне збирання лексики саме однієї говірки і її наступне лексикографічне опрацювання — єдиний практично можливий шлях проникнення в такі ланки цієї діалектної лексичної системи, які недоступні під час екстенсивного збирання діалектного лексичного матеріалу у відносно широкому ареалі» [Словарь : 5]. «Говірка села Тюдів Косівського району Івано-Франківської області не потрапила до мереж відомих лінгвістичних атласів, не була відтворена в жодному з діалектних словників чи докладних монографічних описах. Тому інформація про говірку с. Тюдів, зібрана й упорядкована М. І. Голянич у вигляді словника, — наголошує П.Ю. Гриценко, — має особливу цінність: це перша спроба ввести в науку ще одну просторову координату мовного розмаїття Гуцульщини, спроба значно удокладнити вже відомі свідчення про гуцульський діалект» [Кульбабська]. Гуцульська лексика фіксує й презентує різноманітні деталі щоденного життя тюдівської спільноти, неповторну місцеву культуру, часто незнану на інших українських теренах, особливості природи, традиційної матеріальної культури, зокрема виробничих процесів (як сплавляння деревини річками, місцева традиція пастухування), харчування, приготування їжі і напоїв, одягу, житла та його опорядження, народної етики, вірувань та обрядів, характер міжособистісних відносин та ін. (напр.: *борса́тисе* 'витягуватися із чогось (про нитки)', *вакнува́ти* 'обробляти щось вапном', *ватагува́ти* 1) 'переробляти молочні продукти на полонині; вівчарити'; 2) 'бути ватагом', *гніті́тисе* 'підрум'янюватися (про хлібні вироби)', *допу́цувати* 'почистити, натерти до блиску', *змлинкува́ти* 'подрібнити щось (передусім м'ясо) на «млинку» — м'ясорубці', *літува́ти* 'пере-

бувати на полонині, працюючи там, протягом літнього періоду', *миглювати* 'складати деревину в «мигли»', *заколідувати* 'отримати грошову винагороду за «коліду»', *закришити* 'заправити страву (передусім борщ) «закришков»', *замаланкувати* 'отримати певні кошти (винагороду) за маланкування (щедрування)', *золювати* 'підбивати взуття (підметки)' та ін.). Водночас цінними є влучні зразки слововживання, «фотографії-цитати»⁴ з народного мовлення. Науковці відзначають, що «автентичне мовлення діалектоносіїв, зафіксоване в різноманітних текстах, — не лише неоціненне джерело якісно нових свідчень про діалекти, а й лист у вічність кожного інформанта» [Кобиринка 2014 : 116], напр.:

— *віхтувати* 'пригощати': «Коло цер'кви ік храм у Т'удев'і / *в'іхту'йут* г'ос'т'і' / а д'екого кліч'ут т х'ат'і і там при'ма'йут / але це йік д'обре зна'ом'і / ген та'м до нас храмн'єни у'рас при'ход'или / а йік д'іда ни ста'ло / то ци'се у'рва'лося»;

— *кл'апцати*, *зг'руб*. 'робити щось, майструвати; виконувати якусь роботу за допомогою молотка, сокири та ін.': «П'оки здо'ро'їи позво'л'є'ї / то *кл'апца'йу* шош; *Кл'апца'йу* потро'шки / аб'і за'дурно ни сид'іти / бо то на'ў'ємн'у'йіц'є»;

— *кисл'єч'итисе* (*кисл'єч'итисе*) 'ставати «кисліком» (про молоко)': «Мо'локо ў'зим'і ни д'уже *кис'л'єч'іц'є* / х'іба би йіго ко'ло п'єч'і або на п'єч'є держ'є'ў / то ў'л'іт'і ўно бо'рзо *се к'ис'л'єч'іи* / а ў' ст'уд'ін' / н'і / а д'еколи бу'ва'їи так / шо на н'єму гаш л'іт се л'ови / та'і ік та'ке'ў з'єти ў' рот / то на зуб'ах л'іт к'ру'нцка'їи».

У праці відтворено широку сполучуваність діалектних дієслів та подано складну семантичну структуру опорних слів, що у майбутньому дасть можливість дослідникам простежити семантичне варіювання дієслів, залежність їх семантики від різних чинників⁵, зокрема сталі сполуки з опорними словами *бути*, *вийти*, *дійти*, *забути*, *зробити*, *іти*, *їсти*, *класти*, *лісти*, *лічі*, *ловитисе*, *мати*, *мірити* та ін., напр.: *лісти в б'ійку* 'розпочинати бійку; втручатися в неї', *лісти в ду'шу* 'втручатися в чужий внутрішній світ', *лісти в о'чі* 'доказувати щось, вияснюючи стосунки, дорікати, робити зауваження комусь', *лісти в п'єкло* 'піддавати себе великій небезпеці', *лісти (міш'єтисе) в т'то, шо ни тр'єба (ни во'льно)* 'втручатися в справи, які тебе не стосуються', *лісти (за'лісти) в ч'юж'у киш'єню* 'намагатися заволодіти чужими коштами', *лісти (міш'єтисе) ни в сво'є* 'безцеремонно втручатися не в свої справи', *лісти (п'х'атисе) під ма'шину* 'бути необережним на вулиці, не дотримуватися правил пішохода', *лісти під но'ги (ла'зити під но'гами)* 'заважати комусь', *лісти (вил'азити, вил'азати) ш шк'іри* 'докладати великих зусиль для досягнення чогось'.

Діалектні дієслівні фразеологічні одиниці в діалектних словниках подано переважно поряд з іменниковими, прикметниковими, займенниковими, числівниковими, прислівниковими фразеологізмами подільських і во-

⁴ Про ілюстративний матеріал у діалектних словниках, зокрема цитати-речення та цитати-тексти, приклади, записані з живого мовлення та змодельовані автором словника, див.: [Хобзей 2013].

⁵ П. Ю. Гриценко на основі вирізнення окремих сем із цілісного значення синтагми *тере'бити* + *об'єкт* виділив семантичні субкомплекси та проаналізував семантичне варіювання цього дієслова, див.: [Гриценко 1990: 165–171], а також зазначив, що для окремої говірки чи діалекту важливим є вияв вузьких елементів семантики, та навів як приклад синтагму *хо'дити в гу'цу'ли* 'ходити з Бойківщини на Гуцульщину задля купівлі овець', яка сигналізує про спеціалізацію семантики; такі річчї інколи мають дуже широкі міжслов'янські зв'язки [Гриценко 2013].

линських говірок Хмельниччини (Н. Д. Коваленко), лемківських говірок (Г. Ф. Ступінська, Я. В. Битківська), лемківських говірок Східної Словаччини (Н. Вархол, А. О. Івченко), волинських, західнополіських та середньополіських говірок (З. С. Мацюк), говірок Житомирщини (Г. М. Доброльожа), нижньонадніпрянських говірок (В. А. Чабаненко), східнословобожанських і степових говірок (В. Д. Ужченко, І. В. Мілева) та ін., де фразеологічні одиниці представлено в алфавітному порядку, за стрижневим компонентом фразеологізму, ідеографічними сферами, семантичними полями.

«Фразеологічний словник говірок Житомирщини» Г. М. Доброльожі [Доброльожа] містить дві частини: перша впорядкована за стрижневим компонентом фразеологізму, де окремо виділено частину фразеологізмів із стрижневим компонентом-дієсловом, друга — за ідеографічним принципом. У другій частині: розділ «Фізіологічні потреби та особливості людини» реалізований компонентами 'їсти' (*їсти за трьох, їсти терплячки, кишки марши грають* тощо), 'спати' (*давати хропака, комарика вбити, ловити носом окунів* тощо), 'змерзнути' (*бити дрижаки, зубами морозянку вибивати, палець об палець скакає* тощо) та ін.; розділ 'Інтелектуальні здібності людини' — 'думати' (*ворушити рогом, голову мастити, мозгами шевелити* тощо), 'пам'ятати' (*вбити в макітру, забити на носі, зарубати на лобі* тощо), 'зрозуміти' (*бачити наскрізь, вивести кінці, впала пелена з очей, кидати світло* тощо) та ін.; розділ «Динамічні та статичні ознаки людини» — 'ходити' (*не йде, а малює; обходити Гавла і Павла; струнко, хоть гладиику на голові став* тощо), 'танцювати' (*вдарити танця, вибивати тропака, давати дрозда*), 'з'явитися' (*витикати носа, з неба впасти, тут і вродиться*) та ін. Дослідниця діалектної фразеологічної лексики Н. Д. Коваленко наголошує, що «на сучасному розвитку фразеології важливими стали комплексні дослідження, у яких поєднано структурно-значеннєвий аналіз фразеологічних одиниць, враховано функціональні особливості та їх семантичну організацію, контекстуальні можливості» [Коваленко]; результати цих досліджень покладено в основу сучасних діалектних фразеологічних словників.

У «Матеріалах до евфемістичного словника східнословобожанських і східностепових говірок» І. В. Мілевої [Мілева] сталі вирази поділено на семантичні поля й семантичні ряди, наприклад, семантичне поле 'Сфера подружнього життя' представлено фразеологізмами семантичних рядів 'відмовити під час сватання' (*винести гарбуза, дати ханьки, повісити чайника* тощо), 'зраджувати / зрадити в подружньому житті' (*вести мартівське життя, гуляти як собака, зробити рогатим* тощо), 'розлучитися / розлучатися' (*валізи збирати, кактус виростити (посадити), подушками обкластися* тощо); семантичне поле 'Сфера фізіологічних процесів людини' — 'випустити сечу' (*сходити подзвонити, коней прив'язувати, піти до білого каменю* тощо), 'мочитись уві сні (переважно про дітей)' (*карасиків ловити, купатися в озері, приймати ванну* тощо), 'блювати' (*Веклу ганяти, викладати мозаїку, лякати штрек* тощо); семантичне поле 'Сфера пороків і вчинків людини' — 'пліткувати, обмовити' (*грязюкою обливати, збирати сміття, полоскати зуби* тощо), 'побити / бити, ударити' (*бебелів надавати, відміряти зі стелі до підлоги, виписати мемелів* тощо), 'випити / пиячити, бути п'яним' (*голову заливати, бики розпивати, гриби збирати* тощо) та ін.

Отже, укладання словників — важлива складова частина роботи діалектолога, оскільки «саме діалектні словники є акумуляторами національної пам'яті народу і надійним бар'єром на шляху втрати національних ду-

ховних цінностей, і тому важливо створити такий словник, щоб зберегти для прийдешніх поколінь ті мовні явища в говірках, які вже значною мірою деактуалізувалися, редукувалися, трансформувалися й асимілювалися» [Рябець : 81].

Серед аналізованих українських діалектних лексикографічних праць лише дві безпосередньо присвячені дієслівній лексиці (лемківський говір), які відносять до реконструктивних словників, у решті — інформацію про дієслова подано принагідно. У загальних і тематичних словниках представлено диференційно і недиференційно дієслівну лексику, яка належить до різних лексико-семантичних груп, простежено лексико-семантичні явища — дієслівну синонімію, полісемію, омонімію, звернено увагу на граматично специфічні дієслівні форми (інфінітивні форми на **-чи**, **-ті**, уживання зворотних дієслів в активному стані). У словниках, що побудовані за гніздовим способом, за так званою «никончуківською схемою», репрезентовано назви процесів, пов'язані, наприклад, з традиційними подільськими ремеслами (теслярство, столярство, бондарство, стельмаство, ковальство, плетіння, каменярство), та об'єднано всі дієслівні лексеми й словосполучення, що реалізують поняття у досліджуваних говірках і формують ряд дієслівних синонімів на наддіалектному рівні.

Сьогодні у діалектних словниках автори фіксують складну семантичну структуру дієслів, представляють різні форми опису їхньої семантики (нульова презентація значення, наведення літературних еквівалентів до діалектних слів та докладне пояснення значення), подають сталі словосполучення з опорними дієсловами з метою оприявити їх широку сполучуваність, звертають увагу на семантику дієслів, що може залежати від їхнього виду, та наводять «фотографії-цитати» до реєстрових дієслів. У діалектних фразеологічних словниках дієслівні фразеологізми представлено поряд з іменниковими, прикметниковими, займенниковими, числівниковими, прислівниковими фразеологізмами різних діалектних ареалів, у яких матеріал подано за абеткою, за стрижневим компонентом фразеологізму, ідеографічними сферами, семантичними полями.

Дієслівна лексика й семантика українських говорів лексикографічно представлена недостатньо та потребує подальших наукових досліджень⁶, зокрема постають проблеми: 1) укладання недиференційних регіональних діалектних словників різних типів, що відбивали б сучасний склад дієслівної лексики українських говірок з максимально зафіксованою семантикою, яка є «важливим і складним для виявлення компонентом лексикографічного опису» [Гриценко 2013], 2) укладання зведеного недиференційного словника української діалектної дієслівної лексики.

ЛІТЕРАТУРА

- Бевзенко П. С. Українська діалектологія. Київ : Наук. думка, 1980. 246 с.
Голянич М. І. Мовний портрет села Тюдів. Словник : у 2 т. Івано-Франківськ : Лілея-НВ. 2018. Т. 1. А–М. 1000 с.
Городенська К. Г. Зворотні дієслова. *Українська мова* : енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін. 2-ге вид., випр. і допов. Київ. : Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 201.

⁶ Про проблеми сучасної української діалектології та діалектної лексикографії див.: [Кобиринка 2013; Кобиринка 2018].

- Гришашевич Г. І. Поліська лексикографія. *Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. Івана Франка*. 2004. Вип. 17. С. 129–131.
- Грицак М. А. Матеріали до Словника українських говірок Закарпатської області / за ред. П. Ю. Гриценка. Київ : Компанія «Медіа майстер», 2017. Вип. 1: А–Б. 380 с.
- Гриченко П. Ю. Ареальне варіювання лексики. Київ : Наук. думка, 1990. 268 с.
- Гриченко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики. Київ : Наук. думка, 1984. 227 с.
- Гриченко П. Ю. Передмова. Українські говірки Закарпаття в дослідженнях М. Грицака. *Грицак М. А. Матеріали до Словника українських говірок Закарпатської області* / за ред. П. Ю. Гриценка. Київ : Компанія «Медіа майстер», 2017. Вип. 1: А–Б. С. 5–19.
- Гриченко П. Ю. Сучасна діалектна лексикографія: динаміка змісту і форми словників : доп. *Матеріали Пленуму Наук. ради «Укр. діалектна лексикографія на тлі лексикол. та лінгвогеогр. студій»* (Київ, 29 листоп. 2013 р., Ін-т укр. мови НАН України). URL: <http://www1.nas.gov.ua/institutes/ium/Structure/councils/ukrajinska-mova/Pages/ukrajinska-dialektna-leksykografija-na-tli-leksykografichnyh-studij.aspx> (дата звернення: 28.03.2020).
- Добролюбожа Г. М. Фразеологічний словник говірок Житомирщини. Житомир : ПП Туловський, 2010. 404 с.
- Кобиринка Г. С. Украинские диалекты в свете лексикографии. *Исслед. по слав. диалектологии. 16 : Грамматика слав. диалектов. Механизмы эволюции. Утраты и инновации. Историко-типол. явления*. Москва : Ин-т славяноведения РАН, 2013. 370–375 с.
- Кобиринка Г. С., Яценко Н. О. Пленум Наукової ради «Українська мова» «Українська діалектна лексикографія на тлі лексикологічних та лінгвогеографічних студій» (29 листопада 2013 року, Київ). *Укр. мова*. 2014. № 2. С. 112–117.
- Кобиринка Г. С., Рябець Л. В. Українська діалектологія: витоки та перспективи. *Укр. мова*. 2018. № 4. С. 92–100.
- Коваленко Н. Д. Українська діалектна фразеографія: стан і завдання опрацювання : доп. *Матеріали Пленуму Наук. ради «Укр. діалектна лексикографія на тлі лексикол. та лінгвогеогр. студій»* (Київ, 29 листоп. 2013 р., Ін-т укр. мови НАН України). URL: <http://www1.nas.gov.ua/institutes/ium/Structure/councils/ukrajinska-mova/Pages/ukrajinska-dialektna-leksykografija-na-tli-leksykografichnyh-studij.aspx> (дата звернення: 28.03.2020).
- Краєвська Г. П. Народновиробнича термінологія центральноподільських говірок: Матеріали до Лексичного атласу української мови. Вінниця : ТОВ «Твори», 2018. 204 с.
- Кульбабська О. В. Марія Голянич. Словникове огранення рідного слова. *Кульбабська О. В. Персональний сайт науковця*. 2019. URL: <https://kulbabska.com/news/aktualni-novyny/253-mariya-golyanich-slovnikove-ogranennya-ridnoji-govirki> (дата звернення: 28.03.2020).
- Лисенко П. С. Словник поліських говорів. Київ : Наук. думка, 1974. 260 с.
- Мілева І. В. Матеріали до евфемістичного фразеологічного словника східнословобжанських і східностепових говірок. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. 127 с.
- Міроненко Т. В. Стан і напрями дослідження дієслова в літературній та діалектній мовах. *Лінгвістика*. 2013. № 1. С. 191–198.
- Панцьо С. Матеріали до словника лемківських говірок (дієслівна лексика). Тернопіль : [Б. в.], 1997. Ч. 1. 56 с.
- Панцьо С. Матеріали до словника лемківських говірок (дієслівна лексика). Тернопіль : Джура, 2009. 108 с.
- Русак В. П., Мандик В. А. Современные диалектные словари как результат лекси-

- ко-тематического исследования белорусских говоров. *Исслед. по слав. диалектологии 19–20. Слав. диалекты в соврем. языковой ситуации. Диалектный словарь как способ исслед. слав. диалектов*. Москва : Ин-т славяноведения РАН, 2018. С. 143–151.
- Рябець Л. Український діалектний словник сьогодні: особливості побудови і проблеми укладання. *Укр. мова*. 2019. № 1. С. 71–86.
- Словарь современного русского народного говора (д. Деулино Рязанского района Рязанской области) / под ред. И. А. Осовецкого. Москва : Наука, 1969. 612 с.
- Толстая М. Н. Синтаксис возвратного *сѣ в говоре гуцульского села Головы начала XX века. *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст* / за ред. П. Ю. Гриценка. Ін-т укр. мови НАН України. Київ : Компанія «Медіа майстер», 2014. С. 483–489.
- Хобзей Н. В. Діалектний словник: ілюстративний супровід презентації семантики лексем : доп. *Матеріали Пленуму Наук. ради «Укр. діалектна лексикографія на тлі лексикол. та лінгвогеогр. студій»* (Київ, 29 листоп. 2013 р., Ін-т укр. мови НАН України). URL: <http://www1.nas.gov.ua/institutes/ium/Structure/councils/ukrajinska-mova/Pages/ukrajinska-dialektna-leksykografija-na-tli-leksykografichnyh-studij.aspx> (дата звернення: 28.03.2020).
- Хобзей Н. В. Мовний світ гуцулів у форматі словника: Іван Вагилевич. *Діалектол. студії. 10. Традиції і новаторство* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. С. 51–61.

REFERENCES

- Bevzenko P. S. (1980). *Ukrainska dialektolohiia*. Kyiv: Naukova dumka, 1980. [In Ukrainian].
- Dobroliozha H. M. (2010). *Frazeolohichnyi slovnyk hovirok Zhytomyrshchyny*. Zhytomyr: PP Tulovskyi. [In Ukrainian].
- Holianych M. I. (2018). *Movnyi portret sela Tiudiv. Slovnyk (in 2 vols). Vol. I. A–M*. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV. [In Ukrainian].
- Horodenska K. H. (2004). *Zvorotni diieslova. Ukrainska mova: Entsyklopediia*. Rusanivskyi V. M., Taranenko O. O. (Chief Eds.) etc. (2-nd ed.). Kyiv: Vydavnytstvo «Ukrainska entsyklopediia» im. M. P. Bazhana. [In Ukrainian].
- Hrymashevych H. I. (2004). *Poliska leksykohrafiia. Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka*, (17), 129–131. [In Ukrainian].
- Hrytsak M. A. (2017). *Materialy do Slovnyka ukrainskykh hovirok Zakarpatskoi oblasti*. Iss. 1: A–B. P. Yu. Hrytsenko (Ed.). Kyiv: Kompaniia «Media Maister». [In Ukrainian].
- Hrytsenko P. Yu. (1990). *Arealne variuvannia leksyky*. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Hrytsenko P. Yu. (1984). *Modeliuvannia systemy dialektnoi leksyky*. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Hrytsenko P. Yu. (2013). *Suchasna dialektna leksykohrafiia: dynamika zmistu i formy slovnykiv: dopovid. Materialy Plenumu Naukovoï rady «Ukrainska dialektna leksykohrafiia na tli leksykologichnykh ta lnhvoheohrafichnykh studii» (Kyiv, 29 lystopada 2013 r., Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy)*. URL: <http://www1.nas.gov.ua/institutes/ium/Structure/councils/ukrajinska-mova/Pages/ukrajinska-dialekt-na-leksykografija-na-tli-leksykografichnyh-studij.aspx> (access date: 28.03.2020). [In Ukrainian].
- Hrytsenko P. Yu. (2017). *Peredmov. Ukrainski hovirky Zakarpattia v doslidzhenniakh M. Hrytsaka. Hrytsak M. A. Materialy do Slovnyka ukrainskykh hovirok Zakarpatskoi oblasti*. Iss. 1: A–B. P. Yu. Hrytsenko (Ed.). Kyiv: Kompaniia «Media Maister», 5–19. [In Ukrainian].

- Khobzei N. V. (2013). Dialektnyi slovnyk: iliustratyvnyi suprovid prezentatsii semantyky leksem: dopovid. *Materialy Plenumu Naukovoï rady «Ukrainska dialektna leksykohrafiia na tli leksykologichnykh ta linhoheohrafichnykh studii»*. (Kyiv, 29 lystopada 2013 r., Instytut ukrainskoï movy NAN Ukrainy). URL: <http://www1.nas.gov.ua/institutes/ium/Structure/councils/ukrajinska-mova/Pages/ukrainska-dialekt-na-leksykografiia-na-tli-leksykografichnyh-studij.aspx> (access date: 28.03.2020). [In Ukrainian].
- Khobzei N. V. (2015). Movnyi svit hutsuliv u formati slovnyka: Ivan Vahylevych. *Dialektologichni studii. 10. Tradytsii i novatorstvo*. P. Hrytsenko, N. Khobzei (Resp. Eds.). Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 51–61. [In Ukrainian].
- Kobirinka G. S. (2013). Ukrainskie dialekty v svete leksikografii. *Issledovaniia po slavjanskoj dialektologii. 16: Grammatika slavjanskih dialektov. Mehanizmy jevoljucii. Utraty i innovacii. Istoriko-tipologicheskie javleniia*. Moscow: Institut slavjanovedeniia RAN, 370–375. [In Russian].
- Kobyrynka H. S., Riabets L. V. (2018). Ukrainska dialektolohiia: vytoky ta perspektyvy. *Ukrainska mova*, (4), 92–100. [In Ukrainian].
- Kobyrynka H. S., Yatsenko N. O. (2014). Plenum Naukovoï rady «Ukrainska mova» «Ukrainska dialektna leksykohrafiia na tli leksykologichnykh ta linhoheohrafichnykh studii» (29 lystopada 2013 roku, Kyiv). *Ukrainska mova*, (2), 112–117. [In Ukrainian].
- Kovalenko N. D. (2013). Ukrainska dialektna frazeohrafiia: stan i zavdannia opratsiuvannia: dopovid. *Materialy Plenumu Naukovoï rady «Ukrainska dialektna leksykohrafiia na tli leksykologichnykh ta linhoheohrafichnykh studii»* (Kyiv, 29 lystopada 2013 r., Instytut ukrainskoï movy NAN Ukrainy). URL: <http://www1.nas.gov.ua/institutes/ium/Structure/councils/ukrajinska-mova/Pages/ukrainska-dialektna-leksykografiia-na-tli-leksykografichnyh-studij.aspx> (access date: 28.03.2020). [In Ukrainian].
- Kraievska H. P. (2018). Narodnovyrobnycha terminolohiia tsentralnopodilskykh hovirok: Materialy do Leksychnoho atlasu ukrainskoï movy. Vinnytsia: TOV «Tvory». [In Ukrainian].
- Kulbabska O. V. (2019). Mariia Holianych. Slovnykove ohrannennia ridnoho slova. *Kulbabska O. V. Personalnyi sait naukovtsia*. URL: <https://kulbabska.com/news/aktualni-novyny/253-mariya-golyanich-slovnike-ogranennya-ridnoji-govirki> (access date: 28.03.2020) [In Ukrainian].
- Lysenko P. S. (1974). Slovnyk poliskykh hovoriv. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Milieva I. V. (2011). Materialy do evfemistychnoho frazeologichnoho slovnyka skhidnoslobozhanskykh i skhidnostepovykh hovirok. Luhansk: Vydavnytstvo DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka». [In Ukrainian].
- Mironenko T. V. (2013). Stan i napriamy doslidzhennia diieslova v literaturnii ta dialektanii movakh. *Linhvistyka*, (1), 191–198. [In Ukrainian].
- Pantsio S. (1997). Materialy do slovnyka lemkyvskykh hovirok (diieslivna leksyka). Ternopil: no publ. P. 1. [In Ukrainian].
- Pantsio S. (2009). Materialy do slovnyka lemkyvskykh hovirok (diieslivna leksyka). Ternopil: Dzhura. [In Ukrainian].
- Riabets L. (2019). Ukrainskyi dialektnyi slovnyk sohodni: osoblyvosti pobudovy i problemy ukladannia. *Ukrainska mova*, (1), 71–86. [In Ukrainian].
- Rusak V. P., Mandik V. A. (2018). Sovremennye dialektnye slovari kak rezul'tat leksiko-tematicheskogo issledovaniia belorusskikh govorov. *Issledovaniia po slavjanskoj dialektologii 19–20. Slavjanskije dialekty v sovremennoj jazykovej situacii. Dialektnyj slovar' kak sposob issledovaniia slavjanskih dialektov*. Moscow: Institut slavjanovedeniia RAN, 143–151. [In Russian].
- Slovar' sovremennogo russkogo narodnogo govora (d. Deulino Rjazanskogo rajona Rjazanskoj oblasti). (1969). I. A. Ossoveckiy (Ed.). Moscow: Nauka. [In Russian].

Tolstaja M. N. (2014). Sintaksis vozvratnogo *sę v govore gucul'skogo sela Golovy nachala XX veka. *Dialekty v synkhronii ta diakhronii: zahalnoslovianskyi kontekst*. P. Yu. Hrytsenko (Ed.). Kyiv: Kompaniia «Media Maister», 483–489. [In Russian].

O. M. KHOLODON

The Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine

Kyiv, Ukraine

E-mail: kholodonolena@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7546-6479>

VERBS AND THEIR MEANINGS IN UKRAINIAN DIALECTS: CURRENT STATE AND PROSPECTS OF RESEARCH (LEXICOGRAPHIC ASPECT)

The article deals with the problem of representing dialectal verbs and their semantics in Ukrainian dialectal dictionaries, a source of important data on Ukrainian dialects. The material for the study is several representative Ukrainian lexicographic references, highlighting relevant issues. Only two differential Lemko dialect dictionaries compiled by S. Ye. Pantsio (which belong to reconstructive dictionaries) have been found to deal with dialectal verbs, whereas the others treat them along with other parts of speech. General dictionaries and thesauri of a dialect as a whole, a subdialect or a group thereof represent, either differentially or non-differentially, verbs which belong to various lexico-semantic groups, e.g., verbs of speech (e.g., Lemko *рѣчи*, Polissian *балдікатъ*), movement (e.g., Lemko *кращати*, Polissian *лідкатъ*), eating (e.g., Lemko *звантолїти*, Polissian *наніцти*), perception (e.g., Lemko *прунатур'ятися*, Polissian *наглядѣть*), beating (e.g., Lemko *масакрувати*, *атклезати*) etc., also registering lexico-semantic phenomena (synonymy, polysemy, and homonymy). Dictionaries using the word family principle, or the so-called Nykonchuk's scheme, list designations of processes relating, for example, to traditional Podillian crafts (carpentry, cooperage, wheelwrighting, blacksmithing, weaving, and masonry). Dictionaries of this type are called thematic. Nowadays, dialectal dictionaries represent complex semantic structure of verbs, employing various means of its description (zero representation, the indication of standard language equivalents of dialectal verbs, and detailed explication of meaning); they also include set expressions with entry verbs to show the range of the latter's combinability (e.g., Hutsul *лісти в бійку*, *лісти в очі*, *лісти в пекло*), establish their aspect-dependent semantic variants (e.g., Transcarpathian *бенькати* and *бенькнути*, *бэхати* and *бэхнути*), and give «quotation snapshots» to entry verbs (e.g., Hutsul *віхтувати*, *кліпцати*, *кислечити*). The study outlines vistas of further research into Ukrainian dialectal verbs and their semantics.

Key words: Ukrainian dialects, lexicographic aspect, lexemes, verb semantics, lexico-semantic group of verbs, verbal lexico-semantic phenomena, verb combinability.

Дата надходження до редакції — 15.04.2020

Дата затвердження редакцією — 23.05.2020

Архангельська А.

FEMINA COGNITA. УКРАЇНСЬКА ЖІНКА У СЛОВІ І СЛОВНИКУ.

Київ : Видавничий дім. Дмитра Бураго, 2019. 444 с.

XXI століття — час, коли питання ідентифікації жіночої особистості в мовному просторі вимагають нових підходів. Суспільно-філософські проблеми жіночого як Іншого в модерному андроцентричному світі, що їх порушувала ще С. де Бовуар у «Другій статі», — це водночас і питання лінгвістичні, бо йдеться, поміж іншим, про мовну презентацію та самопрезентацію жінки і всього, що з нею пов'язано в тій чи тій культурно-світоглядній моделі, і про перетин-розходження лінгвального й екстралінгвального в гендерній тожсамості. Зрештою, жіноча стаття і вербалізація всіх її виявів — це проблема насамперед слов'янського мовознавства, позаяк слов'янська мовна традиція передбачає використання словотворчих формантів як виразників роду та статі. Але раз у раз постає питання не так про вибір показника статі з-поміж наявних словотворчих засобів, як про доцільність такого розрізнення взагалі — чи є сенс і потреба виокремлювати жінку? І яким буде наслідок виокремлення — жіноча стаття знову недоречно опиниться в статусі Іншої чи, навпаки, мовними засобами буде пришвидшено рух за міжгендерну рівність?

Нова праця А. Архангельської, професорки Університету ім. Ф. Палацького в Оломоуці (Чеська Республіка) вже втретє присвячена гендерним питанням у лінгвістиці. Цього разу авторка особливо наголошує саме на українській мовній традиції й мовному новаторстві.

Монографія складається з передмови, чотирьох розділів, післямови, переліків використаної літератури та джерел, предметного й іменного покажчиків.

У передмові (с. 7–12) А. Архангельська окреслює мовну ситуацію в Україні, яка стала поштовхом до написання цієї книжки. Один з найвагоміших стимулів — те, що «нові й актуалізовані назви осіб жіночої статі», відомі в лінгвістичній літературі як *фемінативи* (у широкому, неакадемічному вжитку більш поширений термін *фемінітиви*), «стрімко увірвалися в український культуромовний простір, викликаючи шире захоплення однієї частини мовців і мовознавців та шире обурення іншої» (с. 7). Фемінативи постають у новітній фаховій і нефаховій літературі як «знак новітньої доби» та водночас як «відродження наших питомостей» (с. 7). Авторка чітко визначає мету й завдання своєї праці: «грунтовно й максимально неупереджено дослідити» фемінізовану термінологію та «провести межу між тими явищами, яких об'єктивно потребує літературна мова, <...> й тими, що перебувають уже поза цими потребами» (с. 8). Мовознавця наголошує, що торкатиметься в дослідженні таких проблем, як зросійщення й радянська словотвірних моделей, говоритиме про суспільно-мовний тренд і мовний пуризм, взірці та антивзірці мовотворчості в інших слов'янських культуромовних континуумах і, що найголовніше, — спонукатиме до «вміння <...> аргументовано вести мовну дискусію» (с. 11). Навіть сама назва монографії, що містить поняття «слово» і «словник», обіцяє читачеві побачити виклики фемінізації українського лексикону з двох основних позицій — академічного мовознавства та пересічного мовця (і *мовчини? мовиці? мовки?* — про що представники наукової спільноти та користувачі-нефахівці дискутуватимуть далі на сторінках книжки).

А. Архангельська усвідомлює, що творці мови — передусім звичайні люди, часто без професійної філологічної підготовки, і що узус неможливий без певної частки стихійного та суб'єктивного. Проте роль мовознавців у кваліфікуванні та унормуванні, зокрема, й процесів фемінізації лишається надважливою: «Критерій “подобається” ↔ “не подобається” — не аргумент у науковій дискусії. Бо ж маємо не лише стверджувати, а й підтверджувати» (с. 11).

Перший розділ «Фемінізація і фемінативи у дослідницькій парадигмі антропоцентрично спрямованої лексики» (с. 13–120) знайомить читачів з історією та теоретичними засадами вивчення назв жінок у лінгвоставістичі. Тут наведено й усталені різновиди мовного позначення осіб жіночої статі, зокрема відмаскулінні кореляти, антропоформули, патроніми й андроніми, черезкрокові похідні одиниці, генеричні маскулінізми, *feminina tantum* тощо. Дещо незвично тлумачить лінгвістка термін *гетеронімна назва* (с. 14), традиційно вживаний в українській ономастичі з іншим значенням.

Учена, однак, прискіплива щодо термінів, які в її праці належать до засадничих. Зокрема, вона декларує, що не варто ставити знака рівності між дослідженням питань роду, статі й гендеру, з одного боку, і феміністською критикою мови, — з другого (с. 15). Ймовірно, А. Архангельська має на увазі досить великий масив праць, присвячених різним аспектам досліджуваного питання, в яких виразно простежується тяжіння до аналізу мовних одиниць у площині, що виходить далеко поза межі лінгвістики й водночас тримає його в певних ідеологічних рамках. Авторка зазначає, що терміна *гендер* «не варто сахатися», адже соціокультурні чинники так чи інакше впливають на розвиток мови, й серед них — особливості взаємодії представників різної статі (с. 16).

А. Архангельська аналізує найпоширеніші тлумачення терміна *андроцентризм*, визначаючи його як «домінування чоловічого в системі та структурі мови», й наголошує, що він є «результатом мовної еволюції, а не чоловічого свавілля створеної чоловіками мови». Також авторка розрізняє значення термінів *патріархальний* (архаїчний, прив'язаний до традицій) і *патріархатний* (такий, що стосується чоловікоцентричної організації суспільних відносин) (с. 27).

Покликаючись на праці А. Нелюби, А. Малохи-Крупи, М. Брус, Н. Янко-Триницької, С. Чмейркової, мовознавиця коментує різні трактування термінів *фемінітив* (*фемінітив*), *фемінізація*, *маскулінізм*. Дослідниця порушує питання балансу між регулярністю і обов'язковістю — нагадуючи, що ці два поняття не тотожні, — та питання відтворюваності неоназв за наявними в сучасній українській мові дериваційними правилами.

Книжка А. Архангельської містить чимало ілюстративного матеріалу, який закликає до дискусій. Один із таких промовистих прикладів наведено вже в першому розділі — щодо семантики й стилістичної доречності слова *колежанка* (*колєжанка*, *коліжанка*) в науковому етикетному спілкуванні (с. 116–118). Попри те, що ситуація, очевидною якої стала авторка, справляє враження трохи гіперболізованої, такі курйози стимулюватимуть посилення уваги до літературної мови в її взаємодії з діалектами та іншими мовами.

Другий розділ «Просторова і часова глибина фемінізувальних процесів в українській мові початку ХХ століття» (с. 120–192) починається обговоренням низки національно-патріотичних питань. Адже «прибічники сучасної фемінізації українського жіночого лексику постійно посиляються на його “золотий вік” за часів “розстріляного Відродження”, насильницьки перерваний згортаням політики українізації в 30-х роках ХХ ст. і позначений “зросійщенням” і “деспотизмом” норми, що декларує обмеження процесів фемінізації у російській мові» (с. 121). Подібний стиль висловлення (з огляду на засилля лапок і зумисне нагромадження різноманітних кліше) важко назвати нейтральним, він радше полемічний, і це цілком узгоджується з завданням авторки — «викликати читача на розмову, спонукати <...> до власної оцінки» (с. 8). Дослідниця вдається до розлогих цитувань, щоб читачі могли поглянути на проблему фемінізації зусібіч. Так, вона наводить пояснення з праці М. Сулими «Українська фраза: коротенькі начерки» (Харків, 1928), окремі засади якої використовують для своєї аргументації і прибічники, й критики «ожіночнення» українського словника. Дослідження Ю. Шевельова, І. Огієнка, О. Курило, В. Сімовича з українського словотвору не дають сучасному читачеві однозначної картини щодо функціонування «паристих форм» (І. Огієнко) у різних стилях тогочасної мови. Проте вони ілюструють розмаїття підходів до українського словотворення в першій половині ХХ століття.

Шукаючи початків засвідчення фемінативів у словниках, А. Архангельська звертається аж до XVI ст., хоча й застерігає, що час засвідчення тієї чи іншої мовної одиниці не завжди збігається з часом її виникнення, створення (с. 130). Авторка

покликається й на словник Д. Яворницького, що містить значну кількість фемінізованих одиниць (уяву аудиторії може вразити численність найменувань жінок, що містять украй негативну характеристику лише представниць цієї статі). З наведених у монографії прикладів читачі дізнаються, що означають терміни *вовновиця*, *карівниця* (с. 135) та які вже забуті назви жіночої статі утворювалися від маскулінізмів *бог* і *біс* (с. 134).

До третього розділу «Фемінативи й фемінізація у мовній свідомості сучасних українців: соціолінгвістичний вимір» (с. 192–297) вміщено епіграфом відомий латинський вислів: *Vox populi — vox Dei* зі знаком питання в кінці. Твердження не даремно перетворено тут на питання, і йдеться навіть не про сумнів щодо того, чи справді мова народу сакральна й саме дані живої мови мають бути вичерпним аргументом у дискусії. Авторка ставить глобальніше питання: є «голос народу», але кожен представник цього народу боронить свою позицію й не сприймає протилежних — то який вибір у цій ситуації мають робити мовознавці, на чийому боці їм личить бути?

А. Архангельська коментує широко вживану в лінгвокультурології метафору *мовний смак доби*, визначаючи її як «актуалізацію <...> тих чи тих мовленнєвих явищ у сьогочасному просторі української мови, що стають до вподоби носіям мови, які їх приймають і повторюють несвідомо» (с. 196). Експерименти дослідниці повинні були виявити, наскільки фемінізація відповідає мовним та позамовним запитам українського суспільства тут і тепер. Чи не тому один з підрозділів має назву «Ставлення колективу мовців до проблем жіночого лексикону: вивчати чи “ще не час”?» — і в ньому авторка наводить цитати з неофіційних дискусій щодо анкет, яку вона розробила в 2013 р. Представники наукової спільноти висловилися про опитування як про таке, що може породити «легковажне ставлення, сприйняття як чогось несерйозного» (А. Нелюба), як про «суцільну маніпуляцію, далеку від мовознавства», «насаджування штучних фемінітивів» і навіть «радикальне лівацтво» (А. Івченко) (с. 200–201).

Отже, перше соціолінгвістичне дослідження А. Архангельська провела 2013 р., опитавши 676 осіб (у «паперовому» форматі), друге (інтерактивне) — в 2018–2019 рр., і до нього було залучено 580 респондентів. Крім суто мовних питань — «Чи необхідне жінці окреме професійно-статусне найменування?», «Чим зумовлена поява в сучасних українських ЗМІ фемінативів *нардепка*, *політологиня*, *членкиня*, *критикеса* <...>?», «Як Ви ставитеся до активного вживання таких назв особи жіночої статі в сучасному українському мовленні?», «Чи вживаєте Ви у своєму мовленні нові назви осіб жіночої статі?», «Як, на Вашу думку, ставляться до вживання таких назв самі жінки? Як, на Вашу думку, ставляться до вживання таких назв чоловіки?» тощо в анкеті пропонували відповісти на питання: «Чи поділяєте Ви ідеї фемінізму?». Коментування відповідей на останнє А. Архангельська поєднує з висновками досліджень О. Левченко, М. Ділай, О. Кісь стосовно наївної рецепції поняття «феміністка» (с. 209–210).

Цікавим експериментом була пропозиція з-поміж наведених фемінативів обрати ті професійно-статусні назви, які характеризують жінку у схвальному контексті, й такі, що, на думку респондента, містять відтінок зневаги.

Четвертий розділ «“Україніш фемініш”», або Що нам робити з фемінативами» (с. 298–371) презентує найменування осіб жіночої статі на матеріалі сучасних засобів масової інформації, які першими фіксують результати мовних інновацій. На прикладах масмедіа авторка простежує, зокрема, еволюцію жіночої автономізації впродовж останніх десяти років — уживання щодо себе «нейтрально-чоловічих» назв (за взірцем мов, що не мають показника *genus grammaticum*) або фемінативів (як у мовах, де граматичний рід явно виражений). Дослідниця добирає численні приклади вживання фемінізованих професіонімів — *лікарка-гастроентерологиня*, *релігієзнавиця*, *референтка*, *історичка-краєзнавчиня*, *експертка з питань цифрової безпеки*, *прес-офіцерка*, *етнографиня* та ін. Цікавими виявляються висновки щодо вподобань ЗМІ (вживати чи не вживати фемінативи, а якщо вживати, то які обирати) залежно від регіону видання.

Порушуючи проблему стандартизації жіночого лексикону ХХІ ст., учена вказує на один з найбільших каменів спотикання: «залишається відкритим питання професійного рівня й мовної компетентності учасників дискусії» (с. 308). А. Архангельська зауважує прикрий факт: до публічного обговорення позицій, що мали б

належати до царини лінгвістики, частіше вдаються не фахівці-мовознавці, а ентузіасты-аматори, хоч і добре обізнані з суспільствознавчою проблематикою; натомість академічна спільнота воліє мовчки спостерігати, вкрай рідко коментує процеси, що відбуваються в сучасній українській мові.

У підрозділах, присвячених фемінітивам і фемінізації жіночого лексику в «Російсько-українському словнику ділової мови» 1930 р. (с. 159–164), в Академічному словнику за ред. А. Кримського та С. Єфремова (с. 164–168), Словнику української мови в 11 та 20 томах (с. 169–180) та лексиконі української діаспори (с. 188–189), А. Архангельська розповідає історію фіксації в нормативних словниках одиниць на позначення осіб жіночої статі. Зупинімося на деяких її висновках з приводу еволюції жіночого лексику: «Щодо наявних у словниках 1918–1933 років фемінітивів, то <...> частина з них відображала реальну тогочасну мовну практику, проте містила й “ковані слова”, що були фактами словотворчості їх укладачів, далеко не завжди вдалої» (с. 177). Твердження авторки — невелика частина географічно й темпорально розлогої історико-лінгвістично-правозахисницької дискусії, адже межа між історичною правдою й маніпуляціями має схильність до розмивання, коли мовознавці, історики й правозахисники втрачають взаєморозуміння й довіру одне до одного, не здатні піддати власні аргументи критиці.

Наводить А. Архангельська й висловлювання сучасних українських мовознавців, зокрема тих, що стали авторами нового українського правопису, та осіб, причетних до державного управління, стосовно новітніх фемінітивів та процесу їх унормування. Авторка звертає увагу читачів на те, що нові термінопозначення осіб жіночої статі Міністерство освіти й науки України рекомендує вживати без попередніх змін у Класифікаторі професій (с. 332). Це справді актуальна проблема, адже й найновіша редакція Класифікатора використовує професіонісні маскулінізми й фемінітиви без опори на реальну статистику зайнятості чоловіків і жінок у відповідних професіях. Однак дискусійним видається твердження дослідниці щодо того, що рекомендації МОН стосовно вживання мовних одиниць, які не засвідчені в кодифікаційних джерелах і не узгоджені з законодавчою базою країни, — це «чуднії діла твої, Господи» (с. 332), адже з цього висловлення легко згенерувати думку, ніби літературна мова не мусить поповнюватися тими варіантами, яких немає в кодифікаційних джерелах. І тоді природно виникає питання, звідки словники та граматики можуть отримувати новий мовний матеріал, якщо не з реального мововжитку. А це дещо суперечить наведеному самою ж авторкою анекдоту про власноруч приготований майонез (с. 328), бо насамперед кодифікаційна література засвідчує існування відповідних одиниць у мові, а не мова — в кодифікаційній літературі.

Свідома відповідальності мовознавчої науки за дотримання рівноваги між дескриптивним і прескриптивним, А. Архангельська гостро критикує позицію О. Масалітіної (Малахової), радниці міністра освіти з питань гендерної політики та антидискримінації в освіті, закидає їй використання неперевіреної інформації в обороні профемінізаційних аргументів. Учена зауважує, що «участь у обговоренні — не наукова стаття, але <...> посилатися на <...> неправдиві факти на кшталт “чув дзвін...” кандидатів наук не личить», адже «такі і їм подібні висловлювання слухачі надто часто беруть на віру <...>» (с. 335).

Оскільки у великій науковій суперечці щодо потрібності-непотрібності фемінітивів саме практика чеської мови слугує для частини українців неспростовним аргументом у питанні фемінізації словника, авторка вміщує до четвертого розділу цієї книжки підрозділ «“Облаштування” фемінітивів в “організмі мови”: чеський досвід і українська перспектива». Звернення до чеського досвіду не останньою чергою зумовлене заявою українських мовознавців про те, що, «якщо ми йдемо в Європу, нам треба вирівняти мову», бо, наприклад, «чехи цього не бояться»¹. На думку А. Архангельської, «такі необережні висловлювання часто сприймають за чисту правду й транслюють далі» (с. 337), тоді як у реальному мововжитку чеські, як і українські, фемінітиви — предмет активного обговорення, про що свідчать численні публікації у фахових часописах першої половини ХХ ст. (с. 338). Учена засвідчує конкретними

¹ Максимчук В. Фемінітиви у словниках були ще у 16 столітті, куди вони поділись? *Повага. Кампанія проти сексизму*. URL: <https://povaha.org.ua/feminivityu-u-slovnykah-bulyi-sche-u-16-stolitti-kudy-vony-podilis/#comment-1058>.

прикладами, що «у фемінному словотворі номінаційні потреби не завжди збігаються з номінаційними можливостями <...>, тому й до сьогодні у чеському колективі мовців тривають дискусії щодо прийнятності певних фемінативів» (с. 341).

У післямові (с. 372–379) А. Архангельська наголошує, що процеси «ожіночнення» лексики — свідчення «змін у мовному й ментальному “кресленні світу” українців» (с. 372), що словотвірна норма опинилася «між молотом і ковадлом» (с. 372), і говорити про однозначну позитивність чи однозначну негативність неологізмів не випадає (с. 372–373). І між мовною грою *homo ludens* задля нівеляції стереотипів та калічення мови, розхитуванням її норми пролягає вкрай тонка межа. У лінгвістиці не виступають суперечки про те, чи є мова явищем регульованим а чи саморегульованим (с. 375). А. Архангельська підсумовує результати проведеного анкетування й озвучує сформовану на підставі опрацьованих статистичних даних суспільну думку щодо новітніх мовних позначень жінки.

«“Пошук правди” у контексті “спільної мови” легким не буде», — зазначає дослідниця (с. 377). Особливо коли йдеться про розмежування «свого» (з позитивною оцінкою) і «чужого» (зі знаком мінус) в історичному, культурному, світоглядному планах. «Новітні фемінативи характеризують і нас, мовців, як творців нового українського слова і користувачів ним, оприявнюють наше чуття і відчуття мови, наше мовомислення, наш мовний смак і мовний такт, наше бачення її майбутнього» (с. 378). Книжка завершується, як і починалася, питанням — цього разу футуролінгвістичного змісту: як сприймуть нашу теперішню діяльність ті, що житимуть після нас — «як гарний смак чи як несмак»? (с. 379).

Список використаної літератури (с. 380–415) та джерел (с. 415–418) — взірць того «предметного й відповідального ставлення» до досліджуваної проблеми, якого учена вимагає від своїх опонентів (с. 335). Бібліографічний перелік претендує на самостійне довідкове видання й, поза сумнівом, слугуватиме новому поколінню дослідників переконливою теоретичною і джерельною базою.

Читає, який чекав від авторки висновків рекомендаційного характеру — чи варто вживати слово *продавщиця* а чи все-таки *продавчиня*, як правильно — *археологиня*, *археоложка*, *жінка-археолог* або *пані археолог*, чи затримаються в офіційно-діловому лексиконі *міністерка*, *президентка*, *кандидатка наук* тощо, — буде розчарований. Але А. Архангельська й не ставить за мету навчити, відучити, нав'язати чи заборонити. Вона натомість описує, ілюструє, аналізує, узагальнює, полемізує та провокує.

Монографія буде корисною фахівцям з гендерної лінгвістики й лінгвістичної гендерології, а також із сучасного, історичного та порівняльного словотвору. Вона містить пізнавальний матеріал для соціолінгвістів, етнолінгвістів і лінгвокультурологів, має велику цінність для когнітивного й прогностичного мовознавства. Результати дослідження, викладені у праці А. Архангельської, варто використовувати й у викладацькій та нормотворчій діяльності. І, можливо, саме завдяки уважному прочитанню цієї книжки поборники і критики гендерного руху в мовній царині знайдуть для себе слушні наукові аргументи «за» і «проти».

О. Малаш

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, м. Київ, Україна
Електронна пошта: darmodej@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-5726-5646>

O. Malash

O. O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
E-mail: darmodej@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-5726-5646>

Arkhanhelska A.

FEMINA COGNITA. UKRAINIAN WOMAN IN WORD AND DICTIONARY

Kyiv: Vydavnychy Dim Dmytra Buraho, 2019. 444 p.

Дата надходження до редакції — 31.05.2020

Дата затвердження редакцією — 04.06.2020

ЛІНГВІСТИЧНО-ІНФОРМАЦІЙНІ СТУДІЇ
ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

У П'ЯТИ ТОМАХ

Дослідження 1991–2018 років

За загальною редакцією *В. А. Широкова*

ТОМ 1. Наукова парадигма та основні мовно-інформаційні структури

ТОМ 2. Граматичні системи

ТОМ 3. Тлумачна лексикографія

Книга 1. Словник української мови у двадцяти томах

Книга 2. Системна семантика тлумачних словників

ISBN 978-966-02-8683-2

ISBN 978-966-02-8687-0 (Т. 3. Кн. 2)

DOI 10.33190/978-966-02-8683-2/8687-0

https://movoznavstvo.org.ua/files/tom_3_bk2_B5_print.pdf

Книга 3. Динаміка лексико-семантичного складу Словника української мови у двадцяти томах

ТОМ 4. Корпусна та когнітивна лінгвістика

ТОМ 5. Віртуалізація лінгвістичних технологій

Індекс 74309

ISSN 0027-2833. Мовознавство, 2020, №3, 1–82

МОВОЗНАВСТВО
3 '2020
